

[0779] DE SJENNER. ANALYZE FAN DE SYKTESKIEDNIS FAN DE HAADPERSON YN TRINUS RIEMERSMA SYN ROMAN FABRYK

S. Bakker-Palma

Summary

Fabryk ('Factory'), Trinus Riemersma's staggering novel published in 1964 (6th edition 1995), from the start raised interpretation problems. These centre around the conceptual universe of the first person narrator, who sees disquieting things not observed by other people. The article is an analysis of the development of this person's mental illness as well as an attempt to identify its character. The protagonist, like an Old Testament prophet, is a visionary, who wants to open other person's eyes to the power of evil wherever he sees it at work. He maintains, for one, that the factory in which he is employed, is transforming into a monster, eating away all its employees' energy and making them passive. A clergyman is a 'brooding bee god', bearing sway over languid believers, and invisible rays from television-sets are depriving the viewers of their sexual identity. When it becomes clear to him that his factory mates are heedless of his warnings, he takes refuge in a psychotic state. His fears affect his perceptions to such an extent that his feelings of aggression and anxiety are being projected on other persons, and metaphors are turning into concrete experiences. The interior monologue presented in the novel can be identified as schizophrenic, the article argues, and so solves the interpretation problems the novel presents.

1. Ynlieding

Dat de roman *Fabryk* fan Trinus Riemersma in protte omtinken krige hat, docht wol bliken út de mannichte fan negative en positive reaksjes yn 'e media. Komselden hat in Frysk boek sa'n lange en sa'n fûle diskusje losmakke as *Fabryk*. Earst al by it ferskinen yn 1964. It Frysk Deiblêd woe it boek net iens besprekke. De resinsje fan Tiny Mulder waard wegere, hoewol't se, as earste, op 'e psychyske problemen fan de 'ik' wiisde wat syn hâlden en dragen oanbelange. Mar dat wie no krekt dêr't de skoech knypte, neffens de redaksje gongen syn uterings oer eggen en einen. Yn de Ljouwerter Krante toande Tjitte Piebenga begryp foar de 'needgjalp fan in nei lichem en geast gnidde

en to lider slein minskebern'. De resinsint yn Elsevier mocht ek frijmoedich skriuwe oer de ik-figuer, dy't neffens him stadich mar wis nei dwylsinnigens ôfglidet. Dochs wienen de besprekkers der wat mei oan. Sa koenen de measten har net foarstelle dat in arbeider oan de rinnende bân him no ris dwylsinnich en dan wer djipsinnich uteret. En Tjitte Piebenga fûn de passaaazjes dêr't de 'ik' seit dat er in 'ôfbaernde pleats' is of in rûp dy't yn in luchtballon feroaret, net akseptabel.

Sels yn 1995, by de sechste werprinting, wist Breuker noch net wat er fan de haadpersoan tinke moast¹. Hy neamt him healslachtich: 'oan 'e iene kant neuroatysk en oan 'e oare kant maatskippij-kritysk'. Dêrby sommet er de ôfwikings fan de ik-figuer op, dy't typearjend wêze soene foar in neuroat. Yn de dissertaasje fan Gezelle Meerburg út 1997 wurdt de 'ik' karakterisearre as immen dy't manyske wanen hat of oan paranoia lijt².

It feit dat kritisy en ûndersikers sa yn it ûnwisse binne oer de psychyske tastân fan de ik-figuer, brocht my der ta en meitsje op 'e nij stúdzje fan dizze man fan papier. Myn diagnoaze, dêr't ik de ynstruminten foar ûntlien oan de psycho-analyze, kin fansels gefolgen ha foar de ynterpretaasje fan de roman.

De psycho-analyze is oan de ein fan de 19de ieu ûntwikkele troch Freud³. It giet hjir winliken om in medyske teory mei it each op behanneling fan psychyske steurings. Sels hat Freud ek sjoen dat syn benadering fan de minsklike psyche fertuten dwaan kinne soe foar de stúdzje fan literêre wurken. Yn *Traumdeutung*, syn grutte stúdzje oer dreamen, lit er de oerienkomst sjen tusken dream en literêr ferhaal. Beide fertoane spoaren fan ûnbewuste motiven. In dreamtekst of in literêre tekst beskôget Freud as in kompromis tusken wat de dreamer of skriuwer bewust sizze wol en syn ûnbewuste langstmen.

Mar kin men dream en literatuer wol oer ien kaam helje? Personaazjes út in dream binne spontane ûntjouwings fan it ûnbewuste en by fiktive personaazjes yn 'e literatuer spilet it bewuste witten fan de auteur in rol, ymplisyt of eksplisyt. Lykwols bliuwe der grutte oerienkomsten: de pasjint fertelt wat er dreamd hat, en soks giet net bûten himsels om. Yn beide gefallen komt it op 'rasjonalisaasjes' fan de fertellers oan, spontane uterings oangeande har ûnbewuste. It draait dus úteinlik om de relaasje tusken barren en ferslach. Foar de ynterpretaasje makket it dan ek gjin ferskil oft men mei in dream- of

1. Breuker 1995, 153.

2. Gezelle Meerburg 1997, 106.

3. Sigmund Freud (1856-1939).

in tekstpersonaazje te krijen hat. Yn beide gefallen giet it om produkten fan minsklike taal en minsklike ferbylding, dy't spoaren sjen litte fan in ûnbewuste diminsje. De dream feroaret yn in literêre tekst allinne mar fan namme, wurdt in 'fantasme'. Soks is, lykas de dream, it resultaat fan asso-sjatyf ferrin fan de primêre (psychyske) prosessen en fan de sekundêre be-wurking. Ut de assosjative meganismen fan de fantasmeproduksje (kondin-saasje, ferskowing, fertichting ensfh.), wurde ynterpretaasjeregels ôflaat foar de rekonstruksje fan de latinte ynhâld⁴. Nei ferrin fan tiid ha literatuer-wittenskippers lykas Hillenaar⁵ each krigen foar dit net-klinysk tapassen fan de psycho-analyze yn 'e literatuer. Dêrom ha ik yn myn ûndersyk ek brûkme makke fan psycho-analitiske boarnen.

Yn in literêre tekst lykas *Fabryk* is in ferteller oan 't wurd, de haadper-soan, dy't ferslach útbringt fan syn libbensrin. De ferteller yn dizze roman sjocht in soad dingen dy't oaren út syn fermidden net sjogge. Dat wurdt hyl-tyd slimmer, oant it net mear by jin wei wol dat men mei in soarte fan âldtestamintyske profeet, in sjenner, te krijen hat. Dy sjenner wol de min-sken de eagen iepenje foar de macht fan it kwea dat er rûnom bespeurt. Yn myn ûndersyk wol ik dat mei foarbylden sjen litte en psycho-analytysk fer-klarje. Ik hâld dêrby de folchoarder fan de roman sa likernôch oan, om't de sykteskiednis fan de ik-figuer dêr hast alhiel gronologysk yn wêrjûn wurdt. Fierders ferlykje ik de haadpersoan yn *Fabryk* mei personaazjes út it wurk fan geastbesibbe skriuwers.

2. De bernejierren fan de haadpersoan

Om der achter te kommen hoe't de haadpersoan psychysk krekt yninoar sit, binne observaasjes oer syn hâlden en dragen yn 'e bernejierren tige wich-tich. Sa fernimt men al rillegau, men hat mei in stil jonkje te krijen. Foar de mem lit it him dan net altyd riede wat der yn it bern omgiet. Dat lêste wie it gefal mei ús haadpersoan. Hy sparre as jonkje sigarebantsjes. Syn samling wie in besit dêr't er grutsk op wie. Op in kear fûn er in moaien-ien op 'e strjitte. Bliid liet er it bantsje oan syn mem sjen. Dy wie der lykwols min oer te spreken dat er sa'n fiis papierke meinommen hie. Sûnder praatsjes smiet se it fuort. It jonkje fielde him machtles njonken syn trochtaastende mem.

In oare kear hie er nei withoelang seuren in blokfluit krigen. Yn 't earst-oan blaasde hy der wol op, letter net mear, oant syn mem him der gauris op

4. Bal 1979, 21-23.

5. Hillenaar 1991, 34.

attint makke dat dy fluit weismiten jild west hie en dat se mei dat skoandere jild gâns nuttiger dingen dwaan kinnen hie. Dy beskuldiging kaam hurd oan. Dêrom wie er by reinich waar mar wer begûn te spyljen, want de fluit moast syn jild opbringe. Underwylst makke er slimme berekkenings om der achter te kommen hoelang't er noch spylje moast foar't syn mem sizze soe: 'No hast der genôch op spile, hy hat syn jild opbrocht'.

Men hat hjir te krijen mei in uterst kwetsber jonkje, dat fierstente swier tilt oan de krityske opmerkings fan syn mem. Hy doar neat te sizzen en fielt him ferskriklike skuldich. Op in krampeftige manier besiket er dan syn skuld ôf te dwaan, en syn mem hat nearne gjin erch yn. Der is abslút gjin kommunikaasje tusken de mem en har soan. Sûnder mis sil dat gefolgen ha foar it hâlden en dragen fan it jonkje by it grutter wurden. Sa lêst men bygelyks yn de bondel *Zin in waanzin*⁶ dat kwetsberens yn kombinaasje mei presje op 'e lange doer wolris psychoatyske reaksjes jaan kin, sa't men dy by skizofrene pasjinten oantreft.

Dy kwetsberens hat te krijen mei in oanberne fermindere kapasiteit om komplekse ynformaasje te ferarbeidzjen. Doe't de mem mei har trijedûbele krityske opmerking kaam oer de fluit dêr't net op spile waard, ûntstie der by it jonkje koartsluting.

Der is noch in tredde foarfal dêr't de relaasje fan it jonkje mei syn mem te praat komt. Hy hie nei de bakker om bôle west. Underweis waard er troch in stikmennich jonges molestearre. Ien fan har skuorde him de tas út 'e hannen en efkes letter knypten se yn 'e bôle om. It gûlen stie him neier as it laitsjen, dat seagen de jonges wol. It wie wyn op har mole en se begûnen him te nytgjen. Op in stuit lykwols wie it at de duvel yn him foer, hy raamde in klomp út en sloech ien fan de jonges lyk foar de harsens, it wie allegearre bloed. Se joegen him de tas werom en lieten him gean. Doe't er nei hûs rûn, hie er al spyt dat er it sa mâl dien hie. Hy fertelde syn mem wat der bard wie, en dy priizge him om syn dapperens. Hysels fiede him skuldich foar de ferwûne jonge oer en iensum om't syn mem dy ûndie net yn it begryp hie.

It is krekt as libbet dit jonkje yn in oare werklikheid, in werklikheid dêr't respekt en leafde foar de neiste in grutte rol spylje en dêr't men jins rjochten net te befjochtsjen hoecht. It koenen wolris tinkbylden út it kollektive ûnbewuste wêze, dat útsûnderlike geastlike erfskip, dêr't it minskdom neffens Jung⁷ al ieuwenlang oer beskikt. It jonkje wie dêr blykber ûntfanklik foar. Gjinien hie dêr oait mei him oer praat. Of komt de skriuwer mei syn krist-

6. De Hert e.a. 1996.

7. Jung 1998.

like eftergrûn hjir foar 't ljocht yn it jonkje, om't er op dat stik yn in, wat Jung neamt, 'boppepersoanlike' striid ferwikkele is, dy't sichtber makke wurdt yn syn wurk?

Hoe't dat ek wêze mei, de kommunikaasje mei de mem doocht net. Letter komt de relaasje mei syn mem noch ien kear te praat. Hy is dan al lang en breed troud, mar wannear't er yn in psychyske krisis telâne komt, kriget er in sterk ferlet om him yn har beskermjende skerte út te gûlen. Wylst it allegearre oantinkens fan in folwoeksen man oan syn mem binne, komt der in emosjoneel spjalten ynderlik byld fan de mem foar 't ljocht. Men kin it as in karikatuer fan de werklike mem beskôgje. Sa'n ferskynsel treft men gauris oan by psychoatyske minsken⁸.

As er grutter wurdt, rekket er mei mear minsken yn 'e kunde. Buorlju, maten út 'e buert dêr't er miskien mei boartet, en as er in jier as seis is, dan moat er nei skoalle ta. As in yndividu, in 'ik', komt er yn samar in groep telâne, mei jonges en famkes fan syn jierren. Dit is in soarte fan maatskiplik barren, dêr't it net allinne om yntellektuele, mar ek om sosjale foarming giet.

Dat it der wolris primityf om en tagiet yn sa'n skoalklasse is algemien bekend. Dochs moat men dat mar sjen as in tarieding om sosjaal funksjonearje te kinnen yn in maatskippij, dêr't men jins libben lang diel fan útmakket. In soad minsken hawwe har skoallejierren lykwols as in besiking ûndergien. Dêrom is it foar de ynterpretaasje fan *Fabryk* wichtich hoe't ús haadpersoan werom sjocht op syn bernejierren.

Op in kear mocht er ûnder skoaltiid werris njonken masters taffeltsje stean om syn ferhaal foar te lêzen. It ferhaal dat er skreaun hie, gong oer fiskjen. Doe't master, nei alle gedachten út goederbest, sei, hy moast mar snoekfisker wurde, wie it maleur. Master fergeat nammentlik, dat it jonkje diel útmakke fan in groep, dêr't men allegearre likefolle rjochten hat. In kollektive formaasje mei in natuerlike lieder dy't tafersjoch hâldt op ûnderlinge ienigens en gelikens. It frappante fan sa'n groep is, dat de leden har deljouwe ûnder ûnbeskreaune wetten, neffens Smirgel⁹, dy't ûndersyk dien hat nei groepsgedrach. Wa't him net oan de koades hâdt, rekket yn swierrichheden. It jonkje kaam yn in posysje telâne dy't er net oan koe, om't er gjin aan hie fan de werklikheid om him hinne. Under it foarlêzen doarst er de eagen net iens opslaan, hoe soe sa'n en in groepskoade trochbrekke kinne?

8. Vermote 1996, 195.

9. Chasseguet-Smirgel 1990, 78.

It gong him lykas de bibelske Joazef, dy't fan syn heit sa'n prachtich moaie mantel kriich. De op ien nei jongste soan fan Jacob koe dy befoar-rjochte posysje ek net oan, hoewol't de groep út syn eigen bruorren bestie. Hy moast it omtrint mei de dea bekeapje. Gjin aartsfader of master komt soks tefoaren.

Sa barde it dan dat de maten út de klas har grime net langer ynhâlde koe-nen. Nei skoaltyd waard it noch helte slimmer. Mar ús haadpersoan wist net wêrom't se him pestten en útskelden. Hy hie gjin aan fan in groepskoade mei in lieder. Dêrom begriep er ek net dat grutte Marten him alles permit-tearje koe, dat elkenien syn swetserij leaude.

Doe't it jonkje yn 'e gaten kriich dat er hielendal allinne kaam te stean foar de jonges oer, besocht er letter noch at de jonge dêr't er it bêst mei koe him miskien oanhearre woe. Op 'e nij die bliken hoe sosjaal ûnhandich oft er winliken wie, syn maat ferklearre him dan ek foar gek en mei dat boadskip sette er ôf. De hiele klas hie him dêrmei útstjitten. It jonkje rekke lykwols net útprakkesearre oer it hâlden en dragen fan de jonges út syn klas. Net allinne dat fan grutte Marten, mar ek dat fan de oaren brocht him út syn lykwicht. By it heechspringen bygelyks, seach er dúdlik dat der guon jonges wienen dy't gjin tachtich sintimeter sprongen. Doe't er dêr wat fan sei, stompten se him fuort om't er, sa't it hiet, liigde.

Dy observaasje fan de haadpersoan jout ús oan 'e iene kant ynsjoch yn 'e psyche fan it jonkje en oan 'e oare kant is it in befêstiging fan in groepsbar-ren. Oft it no minsken binne of dieren, dat makket neat út, want it giet hjir om biologyske oerlibbingswetten, dy't men ynstinktyf respektearret: yn 'e keppel is men feilich en nei bûten ta kin men as machtsblok fungearje¹⁰.

It jonkje waard grutter, mar syn selsbetrouwen groeide net, hy stie as in frjemdling yn 'e wrâld. It wie noch neat oars mei him as doe't er ûnder it lêzen fan syn ferhaal yn 'e klas net fan it skrift opsjen doarst. Op in kear makke er in mosk dea, gewoan om himsels te bewizen dat er dat krekt-en-allike ûnferskillich dwaan koe as oaren. Mar dat wie net sa, kreктоarsom, hy moast der ferskriklik om gûle. It kaam him wer yn 't sin doe't er op 'e souder om in boek socht en ferskate dingen út syn jonge jierren werom seach. Sa foel syn each op in laai mei in skuor, dy't er yndertiid fan master krigen hie. Op 'e nij binne it oanwizings nei it hâlden en dragen fan dizze skoaljonge foar de maten mar likegoed foar famkes oer.

Master hie frege wa't him op 'e earste dei fan de fakânsje helpe woe mei it oprêden fan de kasten yn it keammerke dat altyd op slot siet. It jonkje,

10. Chasseguet-Smirgel 1990, 78, 79.

miskien dreaun troch in ûnbewust langstme nei klearrichheid oer safolle dingen dy't er net begriep yn syn libben, like it skoan ta en sjoch ris yn dat keammerke. Yn 't earst stuts gjinien de finger op, dêrom doarst hy fansels ek net. Nei't master in moai boekje tasei, kamen der twa gadingmakkers, in jonge en in famke. Fuortendaliks stuts hy de finger ek op. De oare jonges út 'e klas hienen lykwols net folle op 'e rekken foar masters goederjouskens. Wa't dat al leaude wie net wiis, lykas dy't achter in tichte doar in wûnder ferwachte. Mei 'wissichheden' komt men it fierste, sille se wol tocht hawwe.

Sa gong it ek mei Chér  a út Caligula fan de Fr  nske skriuwer Camus¹¹. 'No moatte jimme ris hearre', sei er tsjin de oare hofamtners, 'no wol Caligula   s twinge om te tinken, elkenien moat no tinke, dat makket my bang. Dan reitsje wy   s wissichheden kwyt, dat is in bedriging foar   s deistich libben. It wurdt tiid dat wy   s oppenearje. Wy kinne net lokkich libje mei twivels oer de realiteit fan   s bestean'.

Op dy bewuste kashimmeldersdei stie   s haadpersoan by de skoalle en hy seach in famke oankommen. Hy sei net folle tsjin har, mar hy f  n it moai om nei har te sjen. Doe beg  n it kashimmeljen. It jonkje fernaam wol dat alles oars as oars gong op dy earste fak  nsjedei. Fan klearebare nocht pakte er dêrom it famke by de earm. Dat bleau lykwols iisk  ld en sei: 'Do hast my beet'. De jonge dy't ek meihold, wie bet  fter as hy mei fammen. Fuortendaliks naam er it heft yn hannen. 'Sil ik har mar helpe', sei er tsjin master, en efkes letter fielde er it famke al   nder har rokje. 'Hja treau syn h  n fuort en glimke'. As fan it waar slein, siet it jonkje d  r en seach dat allegearre oan, wylst er djip prakkesearre oer de toarre bejegening dy't him oerkaam wie en oer it glimke dat dy 'hufter' kriich fan it famke. Hy rekke dan ek hielendal   t syn dwaan.

3. *Feroaring fan wurk*

Ut it ferslach fan de haadpersoan oer syn bernejierren witte wy dat er him yndertiid as in frjemdling yn 'e wr  ld fielde. Wat oaren ynstinktyf dienen, d  r moast hy earst skoften oer prakkesearje. Al mei al makke him dat frijwat   nwis en eangstich. Oer de perioade fuort dernei is de ferteller frijwat sober. Wy hearre allinne mar dat er hommels fan de stúdzje ôfrefke is, dat er tweintich moanne yn milit  re tsjinst west hie, en dat hy en syn oanstearde nei har earste kopulaasje de dea socht hienen om frede te finen.

11. Albert Camus (1913-1960).

It echte ferslach begjint earst wer as er fan wurk feroarje wol. Hy hie skjin syn nocht fan it lânwurk, it koste him fierstente folle prakkesaasjes. Wannear't er op bêd lei, wie er noch oan 't ferlykjen en oan 't siferjen. Doe hearde er dat der op it fabryk minsken frege waarden. Dat like him skoan ta, de masine gyng syn gong wol en hy soe gjin holbrekken mear ha.

It wie in hiele omset foar ús haadpersoan doe't er alle dagen mei de bus nei de stêd ta moast. Under it riden fieldde er him lang net noflik. Der koe fan alles barre ûnderweis, neffens de man dy't him advisearre hie tenei efterút te riden. Sûnt dy tiid ried er net allinnich efterút, mar siet er ek mei de knibbels omheech tsjin de bank foar him oer. Sa koe er de klap better opheine. Dy adviseur hie ús haadpersoan dus net sa min sketten, tinkt my: ien dy't wier alle katten út 'e beam fallen seach.

Sa kaam it ek dat ús haadpersoan oan ien wei yn noed siet oer syn maat Sybesma oft dy wol op 'e tiid wekker wurde soe as er yn 'e bus sliepte, want dat die er altyd. It wie yn trije jier noch noait foarkommen, en de sjauffeur wist wêr't se derút moasten, mar dochs...

Op in kear remme de bus ôf en bleau stean by in halte dêr't er oars noait stoppe. Us haadpersoan rekke fuortendaliks fan 'e slach troch dit ûngewoane barren. Doe't der in ûnbekend frommes ynstapte, dat ek noch foar him oer sitten gong, en wat sei oer Sybesma syn sliepen, bestoar er it hast.

Op 'e nij wurdt it ús dúdlik hoe ferskriklik labyl oft ús haadpersoan is. As in bus in kear ekstra stoppet en der in frijmoedich frommes foar him oer sitten giet, dat tafallich grouwe hannen en brede heupen hat en sûnder wat foar bybedoeling in opmerking makket oer immen dy't leit te sliepen, sa'n situaasje kin er net oan. Wylst minsken as Sybesma, by wize fan sprekken oer in automatyske piloat beskikke, dy't der foar soarget dat men jin hantavenje kin yn it libben, in soarte fan 'ik'-befeiliging, moat ús haadpersoan swier prakkesearje om it foarinoar te hâlden. Hy is dan ek net by steat om normaal psychososjaal te funksjonearjen.

Doe't it ekstroverte frommes har oerbuorman ris goed opnommen hie, sei se: 'Jo ha de ein yn 'e bek, tink'. Dat wie fan dy gefolgen, dat er it spoar hielendal bjuster rekke. Wat tocht dat fize wiif, hy krúste de knibbels om syn slachte te beskermjen. In opmerklike reaksje fan de haadpersoan, kin men wol sizze. Wylst de frou in symboalyske represintaasje fan it ôfwêzige objekt (de ein) jout, sa't men dat docht by ferbale kommunikaasje, reagearret ús haadpersoan konkretistysk. Hy fettet de wurden letterlik op, om't syn ynderlike 'transformator' defekt is.

Yn stee fan symboalen komme der tekens foar 't ljocht. Boppedat bewiist syn reaksje dat er dêrtroch it fermogen mist om ynstinktive ympulsen te

konstituearjen¹². Sokke ferkearde ynterpretaasjes kinne op wanen útrinne, lykas dat by in skizofrene pasjint barde. Doe't in politikus warskôge foar it gefaar fan rjochts, tocht de man yn kwestje dat er op syn iepenst wêze moast foar syn rjochter buorman. It swakke 'ik', sûnder ynstinktive befeiliging, en dêrtroch in tekoart oan selsbetrouwen, is in boarne fan ynderlike eangsten, dy't nei bûten ta projektarre wurde¹³.

As wie er in personaazje út de wurken fan Dostojevski¹⁴, in soarte fan messias, sa hâldt ús haadpersoan fêst oan syn skuld. Dyselde hâlding sinjalearret men yn syn reaksje op 'e monolooch fan in heit yn it bywêzen fan syn handikapte soan: 'Miskien soe de man my de hannen om 'e kiel slaan kinne, en my smoare. Dan hie er wrek dien oer syn ûngelokkich bern. It soe in befrediging wêze fan syn en myn rjochtsgefoel'. Mar it dilemma fan de skuld bliuwt yn syn tinzen bestean: 'de skuld springt fan alle kanten op jin oan as in keppel wolven'. Hy koe der mei net ien oer prate, ek net mei Sybesma, dy hie syn 'wissichheden', dy seach gjin 'spûken'.

Sa reizge ús haadpersoan alle dagen, swier prakkesearjend, hinne en wer nei it fabryk, wylst er dingen seach dy't in oar net seach. 'Wurk dêr't gjin holbrekken by tepas kaam. De masine ging syn gong wol. Sa soe it wêze as men yn it fabryk wurke'. Yn 't earstoan hie er it wol nei 't sin, mar letter net mear. Dêrnei kriich er syn fêst plak by Sybesma, oan de rinnende bân. Op in dei lykwols stûke de masine, doe wie it maleur mei ús haadpersoan. Hy rekke der hielendal yn wei: 'Hoe moast it no mei de man by de platte wetterbak dêr't de bân fierder troch rûn, en de minsken oan 'e oare kant fan de ôfdieling dy't net wisten wat der te rêden wie?' Sa barde it dat er syn tinzen oer it hiele produksje-proses gean liet: oer de konsuminten, oer de bleke minsken oan it loket, oer de bazen dy't it om de produksjesifers te rêden wie, dat der dêrom gruttere frachtauto's komme moasten, en masines mei mear kapasiteiten.

Koartom, de holle begûn ús haadpersoan danich troch te rinnen. Syn prakkesaasjes ûntspoarden sa dat er it fabryksbarren projektarre yn substantyf- en tiidwurdsrychjes. In fragmintaaasje-, fersplintering- of ymploazjeferskynsel is in bekende psygoatyske reaksje fan skizofrene pasjinten, yn in emosjonele situaasje dy't se net ferarbeidzje kinne¹⁵. It giet hjir nammentlik om gefoelens dy't net mentalisearre wurde kinne. Sa'n mentalisaasjeproses

12. Ypma 2001, 113-126.

13. Vermote 1996, 200.

14. F.M. Dostojevski (1821-1881).

15. Vermote 1996, 201.

bestiet út boustiennen fan oanberne patroanen, dy't yn 't earst noch net ynfolle binne. Se bepale ús waarnimmen en jouwe foarm oan dat wat men yn en bûten jin waarnimt. Troch in assosjatyf proses ûntsteane nije en mear komplekse foarmen.

Op sa'n manier is it mooglik dat men jin oan in feroarjende ynderlike en útwindige realiteit oanpasse kin. Sa kinne pynlike prigels ferarbeide wurde, en is men ta in hichte klear op de muoiten yn it deistich libben. It assosjative foarmproses bestiet út ûnbewuste tinzen dy't nea stilsteane. Op in stuit wurde dy patroanen ek mei taal laden, it yndividu hat dan ynienen in soad abstrakte foarmen ta syn beskikking, dy't opnommen wurde yn in systeem fan oerienkomsten. It kin lykwols barre dat der wat mis giet, mei it gefolch dat it mentalisaasje proses breklik funksjonearret. Yn sa'n gefal reagearret men psygoatysk, neffens Vermote¹⁶.

It giet hjir, tinkt my, om in koarte psygoaze, oars hie er net sa gau reagearre op Sybesma's fraach, en men heart likemin dat guon der erch yn hienen dat er der ôf wie of sokssawat. Ut it ferslach fan de haadpersoan docht bliken dat Sybesma hiel wat foar him betsjutte. Der wie winliken gjin ien yn it fabryk by wa't er him sa feilich fiede. Dochs stuts ús haadpersoan gjin hân út om him te helpen, doe't der bygelyks in searje buskes op 'e betonnen flier kletsten.

Oant yn details wist ús haadpersoan wat der allegearre omgong yn it fabryk, wêr't de bân krekt lâns rûn, hokker bochten oft er makke, wat der ûnderweis barde en barre koe mei de buskes... Hy prakkesearre en prakkesearre mar troch en stie der ûnderwylst mei omkearde hannen by. Dat ekstreem passyf hâlden en dragen foar Sybesma oer heart neffens Foudraine¹⁷ ta de karakteristike bysûndere ôfwardynamismen by skizofrene pasjinten. By Cutting¹⁸ lêst men dat sokke minsken rûtehandelings nea ûnbewust útfiere kinne. Elk stapke fan hokfoar aktiviteit wurdt bewust belibbe, mei it gefolch dat se it yn har tinzen smoardrok hawwe, mar fierders net yn aksje komme. Se binne net by steat en nim sels inisjativen, en dat wurdt neffens Steppe¹⁹ hieltyd slimmer, sa slim, dat se har wat langer wat mear bedrige fiele. By ús haadpersoan kin men deselde ûntwikkeling konstatearje. Dat begjint al mei it feit dat er as de dea tsjin de lange dei oansjocht, en dat er dêrom de dei yn lytsere parten ferdielt. Hy wol de situaasje master bliuwe,

16. Vermote 1996, 199- 201.

17. Foudraine 1972.

18. Cutting en Charlish 1997.

19. Steppe 1996, 228.

en der net ûnder strûpe. Mar de keale grize muorren, it helsk lawaai en de nachtsjinst wurkje him op 'e senuwen. Hy sjocht dat it sels nachtdieren lykas motflinters en tûzenpoaten net slagget en oerlibje yn dit fermidden.

Der binne 'kweamachten' yn 'e fabryk: 'It reade each fan de robot sjocht kâld', tocht er. It wienen brokstikken fan syn eigen eangstige 'ik', dy't it ding feroaren yn in meunster. Dat kaam om't syn oriëntearringssysteem ûntregele wie. De feiten oer de wrâld om jin hinne, dy't jin gewoanliks fia de fiif sinnen berikke, waarden by him ferfoarme. In 'patologyske emoasje', neamt Jung²⁰ sa'n ferskynsel. Dat binne fragminten út it ûnbewuste dy't trochbrekke nei it bewuste libben. It waard noch slimmer, net allinne de robot mar it fabryk yn syn gehiel beskikte op 't lêst oer demoanyske krêften: 'Hy slokt jin troch, hy sûcht alle krêften út jin wei.'

Neffens Jung binne dit meunsters, archetypes of symboalen út it kollektive ûnbewuste dy't beslach lizze kin op jins bewuste libben²¹. Sa barde it dat ús haadpersoan dingen hearde en seach dy't net strykten mei de werklikheid. Hy rekke wat langer wat mear de kontrôle oer himsels kwyt: 'De sinne skynt feal, de minsken rinne op stelten by my lâns en prate mei ferdraaide stimmen. Ik gean myn gong, willeas. It praat yn my, it stjoert myn hannen. Ik bin allinne lichem en wa't salang it stjoer oernimt, ik wit net'. Jung praat yn sa'n gefal oer in personifearre kompleks, dat te ferklearjen is om't de ienheid fan it bewuste libben, sa't it hjit, net bestiet. Dy kompleksen of autonome assosjaasjegroepen út it kollektyf ûnbewuste operearje ûnôfhinklik fan jins bedoelings. Ypma ferklearret it ferskynsel sa: om't de symbolyske referinsje en oardering by in (skizofrene) psygoaze weifalt, belibbet de persoan yn kwestje it lichem net mear as in ienheid. Waarnimmings, wurden en tinzen toarkje him yn 'e holle om. It binne syn eigen tinzen net mear²².

Yn it boek dat Cutting oer dat ferskynsel skreaun hat, seit er dat sokke fissuele en auditive hallusinaasjes en dat gefoel fan ferfrjemding, karakteristyk binne foar skizofrene minsken²³. Neffens Romme docht soks him altyd foar by minsken mei libbensproblemen. En dan hinget it der mar fan ôf, hoe't men mei jins problemen omgiet, wylst dat wer gearhinget mei eardere ûnderfinings. Der binne dus guon dy't de holle boppe wetter hâlde, en oaren dy't it net rêde, sadat se pasjint wurde. Sokke minsken sitte fêst yn in so-

20. Jung 1998, 55.

21. Jung 1998, 139.

22. Ypma 2001, 46.

23. Cutting 1997, 21.

sjaal-emosjonele konfliktsituaasje, dêr't gjin oplossing foar te finen is yn it deistich libben, men praat yn sa'n gefal oer pasjinten mei skizofreny²⁴.

Dochs kin men út it ferfolch opmeitsje dat ús haadpersoan noch gjin belies joech. Hy wie wol bang dat er tsjin eat oanskoppe soe dat der net wie, en dat er raze soe of ferkearde dingen sizze, mar it gong noch krekt goed.

4. *Kweanijs yn it fabryk*

As men yn in fabryk wurket, dan makket men diel út fan in mienskip fan minsken dy't allegearre itselde belibje. Elkenien reagearret lykwols op syn eigen wize. Net allinne yn in skoalklas, mar ek yn in fabryk komt in yndividu, in 'ik', yn samar in groep telâne. By in folwoeksen man giet men der lykwols fan út dat er by steat is sosjaal funksjonearje te kinnen yn 'e maatskippij, yn dit gefal yn it fabryksfermidden.

Yn de foarôfgeande paragraaf hawwe wy konstatearje kinnen dat ús haadfiguer frijwat fan slach wie doe't de 'automatyske' heakjen bleau. Ear't syn prakkesaasjes lykwols alhiel ûntspoarden, kaam de gedachte by him op, it koe wolris sa wêze dat net de minske, de bazen, of miskien Sybesma, mar de masine (it fabryk) hjir as de grutste autoriteit beskôge wurde moast. Wie dat faaks de eigentlike reden dat er der sa yn wei rekke, doe't er it fabryksbarren fragmintearre yn losse wurden, sa't wy dat yn de twadde paragraaf seagen? En soe sa'n gedachte oangeande de masine gjin gefolgen ha foar syn hâlden en dragen yn it fabryksfermidden?

Op in dei ûnder it skoftsjen frege ien fan de manlju ynienen: 'Ha jim ek heard dat Fan der Mear ophâlde wol?'. Sa'n fraach brocht fansels praat oan. Geartsma fertelde dat er genôch hie fan it 'goare' fabryk, dat er wer yn 'e 'frije natoer' wêze woe. Sa'n útspraak moast wol in psychologyske útwurking op ús haadpersoan ha, om't er krekt wist wêr't de skoek hjir knypste. Ut syn ferslach kin men opmeitsje dat it nijs him dan ek wis wol rekke. Foar 't earst winliken joech er him yn it petear mei de mannen, 'om de tinzen in oare kant út te stjoeren'.

It liket my ta dat men hjir fan flechtgedrach prate kin, as reaksje op gevoelens fan eangst²⁵, om't er, nei't de masines wer draaiden, begûn wie mei hallusinaasjes oer it fabryk. It binne reaksjes fan immen dy't stiiffoel eangsten sit, dy't dêrom net by steat is en nim inisjativen, lykas dat yn de twadde paragraaf ek al oan 'e oarder kaam. Hy fielt him as in mich yn de webbe fan

24. Romme 1996, 129.

25. De Hert en Peuskens 1996, 20.

in spin, as ien dy't paralysearre wurdt troch krêften út it fermidden dêr't er him tahâldt. Foudraine neamt it in gefolch fan 'ik'-swakte by skizofrene pasjinten²⁶.

Op 'e nij docht it bliken dat net allinne it jonkje út de earste paragraaf, mar ek de folwoeksen man psygoatysk reagearret op situaasjes dy't er net oan kin. It binne situaasjes dêr't er konfrontearre wurdt mei de werklikheid sa't oaren út syn fermidden dy belibje. De ûngerêstens oer de gong fan saken yn it fabryk waard noch de helte slimmer by ús haadpersoan doe't er timmerlju troch de hal swerven seach. Gjinien wist nammentlik wat se krekt fan doel wienen. Under it kofjedrinken hearde er dat der in stik muorre wei-brutsen wurde moast, by it losplak oan de wetterkant. Dat joech wer in see fan prakkesaasjes.

Hy tocht oan de frachtauto's, mar dêr soenen se neat fan begripe, dêrom hold er him stil. Dy frachtauto's dêr't er hjir op doelt, makken diel út fan syn psygoatyske reaksje nei't de 'automatyske' stûke. Ut it sitaat fernimt men dat er der tsjinoan sjocht en kom mei syn fabryksfisioen foar 't ljocht, om't er beseft dat er op ûnbegryp stjitte sil. Tagelyks wit men no dat er himsels derfan bewust is, dat hy, de sjenner, dingen sjocht dy't in oar net sjocht.

Sybesma hie nearne net erch yn en begûn te lekskoaaien op de timmerlju, dy't neffens him altyd sieten te skoftsjen. Us haadpersoan hie lykwols amper yn 'e gaten wêr't syn maat oer prate. De ferbouwing, dât lei him heech. Hy woe krekt witte hokker muorre ôfbrutsen wurde moast, en frege Sybesma dêrom hieltyd mear bysûnderheden oant de man skjin syn nocht kriich.

Nettsjinsteande dat se it fleanende drok hienen oan de rinnende bân, slagge it ús haadfiguer net en set de dingen ris fan him ôf. De iene mooglike ferbouwing nei de oare spûke him troch de holle. Op dat stuit ferskynde Harms mei in warskôging: 'tink om de prestaasjepunten, mannen', sei er, 'allegear foar de telefyzje'. Dat joech in soad opskoar, elkenien woe nei de kantine dêr't it oanplakt stie. Us haadpersoan reagearre wer op syn krampeftige wize, hy woe fuort om't er oars de bus misse soe. Ien naam him efkes letter achter op 'e motor en it slagge harren en helje de bus yn. Hoewol't der gâns folk yn 'e bus siet, wie der by Sybesma lykwols in plakje frij. En dêr op dat feilige stee neist syn maat fernimt men út syn ferslach hoe heech oft de ferbouwing en de telefyzje him winliken sieten. Hy snijde dat lêste ûnderwerp dan ek oan by Sybesma. It petear dat der op folge naam syn ûngerêstens net wei, krektoarsom. Sa siet er bygelyks wakker yn noed oer Fan der Mear, dy't nei it leanbedriuw werom gong en dan sa'n telefyzjetastel yn 'e hûs ha

26. Foudraine 1972, 297.

soe. Hy hie goed yn ‘e gaten dat elkenien dy’t sa’n tastel naam, ‘oan hannen en fuotten bûn wie troch it meunster’, want it fabryksfizioen stie him geduerich foar.

Doe’t Sybesma fernaam dat syn maat gjin belang by in tastel hie, sei er nochteren: ‘Dan sille wy ús der mar net drok om meitsje’, hy draaide in sigaret en treau dy achter it ear. Troch in breed repertoire fan kognitive skema’s yn it ûnthâld, dy’t by automatisearre prosessen in wichtige rol spylje, sadat se sûnder mentale ynspanning ferrinne²⁷, koe de man sa reageare. En dat is no krekt it ferskil mei ús haadpersoan, om’t dat kognitive systeem by him net wurket. Wat hy mei syn sinnen waarnimt, wurdt yn syn brein net goed kontrolearre, net automatisearre úteinlik. De timmerlju, it útwreidzjen fan it fabryk, de nije masines, de telefyzje as lokkebrea foar noch wer mear personiel en benammen it feit dat men op sa’n byldbuis de hiele wrâld by jin yn ‘e hûs helje kin, dat alles betsjut in oanfier fan komplekse ynformaasje dy’t ús haadpersoan ferarbeidzje moat. Hy hat dêr grutte muoite mei, it makket him eangstich, krampeftich. Dat wie al sa doe’t er noch lânwurk die.

Der kaam noch mear kweanijs op ús haadpersoan ôf. Op in dei, doe’t er it fabryksterrein oprinne soe, seach er in ambulânse stean. It die bliken dat Fan der Mear fan de trep fallen wie. Om’t gjinien wist wat der him krekt ôfspile hie, begûn er it ûngemak sels mar te rekonstruearjen. Oant yn de lytste details ta besocht er him foar te stellen hoe’t it om en ta gien wie. Hy identifisearre him dêrby hielendal mei it slachtoffer. It opmerklike oan syn rekonstruksje is, dat de toan wat langer wat emosjoneler wurdt en einlings oergiet yn synysk kommentaar op it barren. As men jin ôffreget wêrom’t er op sa’n manier reagearet, dan tinkt men sûnder erch oan in oar ûngemak, dy oanriding mei dat âld wyfke, doe’t er sei: ‘Hâr hie ik wêze wollen, leaver woe ik it slachtoffer wêze as de ûnrjochtfeardige dy’t oerwint en frijút giet’. Hjir bart winliken itselde. Hy wol him it slachtoffer fiele (fan it fabryk?), dêrom nimt er Fan der Mear syn plak yn. Om’t it barren ús haadpersoan heech siet, gong er dermei nei Sybesma, hy woe klearrichheid ha. Syn maat reagearre lykas altyd, hy foel werom op syn ‘automatyske piloat’ en ornearre: ‘In ûngelok sit op in lyts hoekje’.

Doe’t er der lykwols oan taheakke dat it net sa’n moai boadskip wie om oer te bringen, rekke ús haadpersoan op ‘e nij fan ‘e slach. Diskear begûn er him mei Fan der Mear syn frou te identifisearjen. Hy hie it hiele senario al yn ‘e holle: in ienfâldich minske mei in stikkene skelk, it slachtoffer foar de fabryksôffurdige oer, de ‘ûnrjochtfeardige dy’t oerwint en frijút giet’.

27. Billiet 1996, 242.

It is wol dúdlik dat it hjir op ‘e nij om skuldgefoelens by de haadpersoan giet, yn dit gefal om plakferfangende gefoelens fan skuld. Syn motyf om slachtoffer te wêzen, komt winliken alhiel oerien mei wat der fan in kristen frege wurdt, sa’t men dat yn de Bibel lêze kin. Deselde konklúzje dy’t ik yn de earste paragraaf lutsen ha, is hjir ek wer fan tapassing: Of it binne tinkbylden út it kollektive ûnbewuste, oer in ûnbekinde werklikheid, dêr’t respekt en leafde foar de neiste in grutte rol spylje en dêr’t de haadpersoan blykber ûntfanklik foar is, of it is de skriuwer sels mei syn kristlike eftergrûn dy’t hjir foar ‘t ljocht komt, om’t er yn wat Jung neamt in ‘boppepersoanlike’ striid ferwikkele is²⁸. Yn beide gefallen giet it om in yntinse emoasje, lykas gefoelens fan skuld en reewilligens ta lijen, men tinkt suver oan in heilânkompleks. En as it yndied om in kompleks giet, dan moat dat nei ferrin fan tiid feriene wurde mei in bewuste hâlding, oars komme der swierrichheden, neffens Vermote²⁹.

Hy praat b.g. oer ôfsplitsing, wylst wy yn de earste paragraaf al fêststeld hawwe dat de haadpersoan in ynderlik spjalten byld fan de mem hat. Fierders wurdt der praat oer dissosjaasje, in psygoaze en skizofreny. Dat de haadpersoan bytiden psygoatysk reagearret, hawwe wy yn de twadde paragraaf sjoen. It begjint der dan ek aardich op te lykjen dat ús haadpersoan wolris fêst rinne kin yn in sosjaal-emosjonele konfliktsituaasje.

Letter op ‘e dei kaam, neffens him, ‘de moard út’ oer Fan der Mear. De koppeling fan de hytwetterslang wie losrekke, Fan der Mear wie kjel fansiden sprongen en yn it trepsgat fallen. De mannen dy’t derby west hienen, tochten, it soe wol wat tafalle. Hy hie bloed om it gesicht, dat wie wier, mar dat sei op himsels neat. Under it skoftsjen gong it petear wer fierder oer de telefyzje, wylst ús haadpersoan him wat langer wat machtleazer fielde. Dêrnei naam ien fan harren it wurd en prate as wie er de fertsjintwurdiger fan it fabryk, en as wie it fabryksfermidden in kommune. Wa’t net meidwaan woe, sei er, hold him ûnbekoft njonken de direksje en wie net solidêr njonken de maten. Us haadpersoan, dy’t him wakker yn ‘t nau dreau fielde, naam syn taflecht by Sybesma. Dy woe ommers likemin telefyzje ha. Syn maat die in haal oan de sigaret en reagearre sa’t men dat ferwachtsje kin fan immen dy’t ynstinktyf op ‘e hichte is mei de ûnbeskreaune wetten fan de groep dêr’t er diel fan útmakket. Hy stiek de lippen foarút, knikte gewichtich en sei: ‘Fersinst dy, ik krij it al’. It wie at ús haadpersoan in slach foar de harsens kriich. ‘Jim kinne yn ‘e stront sakje mei jim telefyzje’, raasde er.

28. Jung 1998, 66.

29. Vermote 1996, 195.

Oan de rinnende bân begûn er wer te prakkesearjen oer it ‘nuvere’ ûngemak. De oaren hienen blykber gjin ferlet hân fan mear klearrichheid oer it barren, en mei Sybesma kaam er ek net folle fierder. Op in stuit, doe’t er net mear yn beslach nommen waard troch it leven fan de masines, en er him ‘ynkapsele fiede binnen in lûddempende muorre’, syn psychysk eilân, seach er as yn in fisioen wat der yn it fabryk geande wie. Der waren kweageasten om en Fan der Mear wie it earste slachtoffer wurden. Om’t ús haadpersoan net beskikt oer in goed organisearre mentale romte mei in útkristallisearre symboalstruktuer, wurde losse ynstinktive krêften net timpere. Soks rint út op patologyske projektsje³⁰. Syn eigen eangstige ‘ik’ projektarret er dan ek op it fabryk, dat yn in meunster feroaret. Tagelyks is it meunster in archetypysk byld, it jout oan dat de psychologyske tastân fan de haadfiguer net beheind wurdt ta de persoanlike laach fan it ûnbewuste. Syn probleem is dêrom net langer persoanlik, mar it rekket ek de problemen fan de minskheid yn it algemien³¹.

Wat himsels oanbelange, it duorre net lang of hy waard him der fan bewust dat hysels by in meunster yn it wurk wie. Soks soe betsjutte dat er mei skuldich wie oan Fan der Mear syn dea, en dat woe er út noch yn net. En de oaren dan, syn maten?

‘Noch wienen hja slachtoffers’, tocht er. Dêrom moast er har de eagen iepenje foar’t it te let wie. In gefoel fan minderwaardich wêzen kin, by psygoatyske minsken, kompensearre wurde troch in fúzje fan it minderwaardige ‘ik’ mei godlike gefoelens, seit Smirgel³². Jung praat yn sa’n gefal oer in heilânkompleks. Foar him is it in archetypysk byld út it kollektive ûnbewuste en hat men te krijen mei kompensearjende psychyske eleminten, dy’t yn yntins-emosjonele situaasjes yn aksje komme. Se moatte lykwols regulearre wurde, oars kinne se wol ris destruktive gefolgen ha. Wannear’t it slagget en objektivearre sokke bylden troch der in relaasje mei oan te gean, dan steane jo yn kontakt mei in fitale, psychologyske, fan oarsprong religieuze funksje by de minske³³. Men soe hjir tinke kinne oan ‘rjochtfeardigen by wa’t de wetten, fan in ryk dat net fan dizze wrâld is, yn it hert skreaun binne’, neffens Pascal³⁴.

30. Ypma 2001, 117,129.

31. Jung 1998, 139.

32. Chasseguet-Smirgel 1990, 57.

33. Jung 1998, 214.

34. Blaise Pascal (1623-1662); Pascal 1963, 513.

De haadfiguer seach yn syn tinzen sa'n ûnbekende werklikheid. In werklikheid sûnder kweageasten dy't jin ta ferkearde dingen oansette wolle en dy't jin úteinlik fermoarzelje. Foar sa'n wrâld woe er him ynsette. Dochs rûn it net op in profetysk optreden út. Hy ferhold him doe't it der op oan kaam. It gong krekt-en-allyk as by in earder fabryksfisioen, doe't er beseft dat syn wierheid en syn warskôging op ûnbegryp stjitte soenen.

5. *Sneinsbesite*

Op in sneintemoarn krigen de haadpersoan en syn frou besite fan Jouke en Gjerritsje. Us haadpersoan hie der net folle belang by, om't de minsken frijwat tsjerks wienen, wylst hysels 'neat' wie. It praat soe wol wer, lykas foarige kearen, op tsjerkedingen útdraaie, tocht er. Us haadpersoan, en benammen syn frou Syts, setten alle prikken yn it wurk foar in trêftige ûntfangst fan de besite, sels de Bibel moast fan boppen komme. Hy wist net wat er hearde dat se in Bibel yn 'e hûs hienen. Syts helle it swarte boekje op, se wist krekt wer't it lei, dêrnei socht se in stikje út, dat ús haadpersoan nei it middeisiten lûdop foarlêze moast.

Op 'e nij falt it jin op hoe passyf oft de man him hâldt en draacht. As wie er in lyts jonkje sa fierde er de opdrachten fan syn frou út. It is itselde passive gedrach dat er foar syn maat Sybesma oer sjen liet. Op sa'n manier besiket er himsels te beskermjen tsjin gefoelens fan grutte ûnwissens yn syn bestean. Ut selsbehâld skeakelt er, om samar te sizzen, in ôfwarsysteem yn, dat neffens Foudraine ta in skizofreen symptoom rekkene wurde kin. Yn de foarôfgeande paragraaf hat dat karakteristike gedrach fan de haadpersoan al te praat west.

Wylst Syts en de bern de besite fan de bus hellen, stie ús haadpersoan yn 'e keamer by it rût krampeftich te rekkenjen hoefolle minuten it noch duorje soe foar't se kamen. Dat er sa'n tekoart oan selsbetrouwen hie, die wer bliken doe't er de besite oankommen seach. Joukes hoed allinnich al liet him psychysk hast yninoar skromfelje. Gjerritsje har krityske eagen, dy't alles sa frijpostich opnamen, makken him noch ûnwisser, hy fielde him hast skuldich. It wol jin wol oan dat de haadpersoan danich ferlegen mei de situaasje wie. Botte praatsk hie er trouwens noch nooit west. Hy siet dan ek oanienwei te hâlden en te kearen. Under it kofjedrinken waard it folle noflikker om't de bern iderkear oer sneinsskoalle praten en Syts it tige nei't sin hie, sa't it like. Us haadpersoan bleau dus moai bûten skot. De situaasje wie foar

him net bedriigjend, oant men yn it ferslach lêst dat Jouke him op in stuit fragen stelde oer it fabryk.

Sok gedrach, lykas de haadfiguer foar Jouke oer sjen liet, seit Van Meer, is in ferskynsel dat in soad foarkomt by skizofreny en yn 'e regel troch it fermidden dêr't men it konstatearret, as negatyf wurdearre wurdt. It hoecht hjirby lykwols net allinnich om in direkt symptoom fan skizofreny te gean, mar ek om in nuttige oanpassingsreaksje³⁵.

Under it wachtsjen yn 'e tún, oant de froulju de tafel reemakke hienen, waard der likemin praat. Us haadpersoan rekke mei syn tinzen withoe fier fuort, doe't it him yn 't sin skeat dat er dêr, op itselde plak dêr't se no stienen, in wjirm midstwa stutsen hie. Mei dat er him dêrfan bewust waard, sille de bizarre gedachten dy't er doe hân hie, him ek wol wer foar eagen stien ha. Sa wist er bygelyks dat in wjirm, om't er in twaslachtich wêzen is, gjin ferlet fan in man hat om jongen te krijen. By guon spinnen fret it wyfke it mantsje nei it befruchtsjen op. It is syn iennichste reden fan bestean. Mei de bollen is it noch folle slimmer, om't de minske hjir yngrypt yn de biste-wrâld, se wurde degradearre ta siedprodusinten.

De haadfiguer tocht dat it wolris in symptoom wêze koe fan in 'feroarjende wurdearring fan de twaheid man-frou', dat der in tiid komt 'wêryn't it minsluk slachte foar it meastepart bestiet út froulju, dy't inkele manlju tolerearje of hâlde'. It binne tinzen dy't de Frânske heechlearaar Robert Merle yn 1974 yndied realisearre hat yn syn roman *Les hommes protégés*.

Us haadpersoan syn tekoart oan selsbetrouwen makket him kwetsber foar minsken as Jouke en Gjerritsje oer, mei har sabeare-wissichheden. Sa waard er kjel doe't Jouke it ûnderwerp fabryk oansnijde. Yn syn tinzen seach er, nei alle gedachten, de kweageast al wer oprizen. Sokssawat wie it ek mei syn wjirm-assosjaasjes, dy't it skrikbyld fan in minderweardige posysje as man foar de frou oer oprôpen. Hy prate der lykwols net oer. Jouke soe dêr neat fan begripe, of net begripe wolle, om't er syn wissichheden net misse woe. Op 'e nij moat men konkludearje dat ús haadpersoan mei syn passyf hâlden en dragen, syn swakke 'ik'-gefoelens, dy't syn identiteit as man ek oangeane, syn wanen oer kweageasten, opfallende skizofrene trekken fertoant. Dat er tagelyks in skerp each hat foar sabeare-wissichheden, stiet ûnûntstriidber fêst, tinkt my.

De tekst dêr't de dûmny dy middeis oer preke, stiet yn it evangelje fan Mattéus: 'Want yn de opstanning trouwe hja net en wurde hja net troud, mar

35. Van Meer 1996, 77.

binne as ingelen yn de himel'. Wy hawwe hjir te krijen mei in útspraak fan Jezus dy't er dien hat foar de Sadduseeën oer. Karakteristyk foar dy groep wie, se leauden net yn de ferrizenis fan de deaden. Se kamen hieltyd wer by Jezus mei har strikfragen. De tekst dêr't de dûmny oer preekje soe, slacht dan ek allinne op it libben nei de dea. It opskrift boppe de passaazje út Mattéus is op dat stik fan saken folslein dúdlik: 'Sille de deaden ferrize?'

It docht lykwols al rillegau bliken dat de dûmny in oare doelgroep hie as Jezus sels, want it waard in preek oer houlik en ferkearing. Us haadpersoan ferwûndere him deroer dat de jonge minsken sa stoef seagen ûnder de leafdespreek. It duorre net lang of hy kriich troch wêr't de skoech knypte, de jongerein wist blykber dat de man wat foar har yn 't fet hie. Nei't de dûmny 'mahar!' sei, efkes kichte en in slokje wetter dronk, sette er de jonges en de fammen in kaam op 'e noasters: 'Guon wienen noch mar amper fyftjen of se rûnen al hân yn hân', sei er. 'Guon moasten fanwegen omstannichheden hastich trouwe foardat se inoar goed koenen'. Hy skildere it allegear withoe swart ôf, wylst ús haadpersoan wat langer wat mear argewaasje kriich fan de preek. It wie foar him gjin ienfâldige saak dêr't er him dy sneintemiddeis yn bejoech. Hy siet foar it earst fan syn libben yn tsjerke, en om't er gjin ûnderfining mei bibelteksten hie, fernaam er dus ek net dat de dûmny de tekst út syn ferbân skuorde. Dat wie fan dy gefolgen dat er op karikaturale wize konfrontearre waard mei in hjirneimels, dêr't in kristen yn leaut. Dûmny sloech nammentlik sa op 'e rin mei syn himelske hearlikheid, dat er fergeat dat it Kristus om minsken fan fleis en bloed begûn wie. Oars hie it foar Him ommers net nedich west om minske te wurden. Boppedat lêze wy nearne yn de evangeljes dat Er leechlizzend prate oer it ierdske bestean. Doe't God himel en ierde skoep, hie Jezus der sels by west³⁶. Hoe soe er dat wurk dan ôfmeunsterje kinne? Syn minskwurdig hie mar ien doel hân, der moast ôfrekkene wurde mei sûnde en dea, dy't de skepping yn har klauwen krigen hiene. Sa barde it dat er tsjin de Sadduseeërs sizze koe: 'God is gjin God fan deaden, mar fan libbenen'.

Hy wiisde de minsken op har transcendinte bestean op ierde³⁷. Wy hawwe hjir te krijen mei in ûnbekende werklikheid, dêr't respekt en leafde foar de neiste in grutte rol spilet, dêr't men jins rjochten net te befjochtsjen hoecht. It is de werklikheid sa't de folwoeksen man dy as jonkje belibbe hie en dy't him nei alle gedachten noch helder foar stie ûnder de sabeare-leafdespreek fan de dûmny. Om't de dûmny it aksint fan de ferrizenis út 'e dea nei houlik

36. Jehannes 1 : 1-5.

37. Jehannes 11 : 25, 26.

en ferkearing ferskode, waard it in ûnminsklike preek, kin men wol sizze. It gong de dûmny lykas syn kollega Paneloux út *La Peste*³⁸. Fan syn hege skâns ôf, út syn machtsposysje wei as tekst-manipulator, liet er syn minsk-fijannich boadskip op 'e gemeente delkomme. Lichaamlike leafde koe neffens him it deiljocht amper ferneare en sadwaande krigen gefoelens fan skuld de boppetoan, want sekseleasheid waard it ideaal. Us haadpersoan kaam wat langer wat mear yn ferset. Hy besaude him en hy moast ynienen oan in 'broedbij-god' tinke. In skofke lyn hie er hunich kocht, op it potsje stie in tekening fan in 'ealbij mei in grutte gnizende kop'. De prakkesaasjes oer blêdluzen, spinnen en bollen skeaten him allegearre wer yn 't sin, lykas it yngripen fan de minske yn de bistewrâld en de mooglike fer-oarjende wurdearring fan de twaheid man-frou: froulju dy't har ynseminearje lieten om't soks saakliker wie, sperma dat se ynnimme koenen as in pinehollepoeier.

Foaral de mienskip fan de bijen hie him yntrigearre. Dêr wie mar ien wyfke mei in ûntwikkele fuortplantingsorgaan, de oaren wienen wurkbijen. Sa wie der ek mar ien mantsje, dat ien kear de kâns krige en befruchtsje in nije broedbij. De hiele bijemienskip wie neffens ús haadpersoan in systeem dat troch de tiranny fan de broedbij yn stân holden waard. Doe't er der oer neitocht, krige er bange fermoedens. Yn syn tinzen riisde it skrikbyld op fan in minskemienskip dêr't itselde systeem tapast wurde soe, wêr't de 'manlju nei in legere oarder dirigearre waarden'.

Soks soe lykwols allinne mooglik wêze wannear't dy tiranny útgong fan: 'ien wêzen, ien brein, de broedbij. Dat wie it gefaar, dat it dy iene slagge troch ôfstomping en ûntseksualisearring de seksen faninoar te ferfrjemdzjen en himsels te ferheffen ta bolwurk en idaal fan de leafde'. In fariaasje op it 'pryster-tema' by Nietzsche³⁹, soe men sizze kinne. In dûmny dy't de leafde fan in persoanlike God ferwiksele mei in tirannyk idaal. Us haadpersoan hie him rillegau sketten, mar kaam dêrtroch yn in yntins-emosjonele situaasje telâne. Syn identiteit as man stie op it spul. Hy rekke de kontrôle oer it eigen tinkproses kwyt, mar om't syn situaasje frijwat bedriigjend waard, sa't er sels tocht, begûn er op in assosjatyf ûntregele wize syn deads- en kastaasje-eangsten op 'e broedbij te projekt earjen. It wie in psygoatyske reaksje, lykas skizofrene minsken ûnbewust dogge as se oan de werklikheid ûntkomme wolle⁴⁰.

38. Camus 1947, 91.

39. Friedrich Nietzsche (1844-1900), yn: *Der Antichrist* (Nietzsche 1985), 449, 469.

40. Billiet 1996, 253.

Neffens Jung komme alle aktivearre ûnbewuste ynhâlden yn projektarre foarm werom⁴¹. Dat ûnbewuste oerdrachts-proses wie al begûn doe't de haadpersoan yn 'e tún wurke en in wjirm midstwa stuts. It twaslachtich bist-ke hie emoasjes by him tewei brocht, dy't sa njonkelytsen syn 'ik' oerspield hienen. Sa kriich er seksuele, eangstige gedachten oer de biste- en de minskewrâld. De tekening fan de ealgebij op it hunichpotsje makke dy emoasjes op 'e nij wekker. En men kin jin net fan emoasjes losmeitsje, lykas fan ideeën of tinzen, se binne nammentlik identyk mei bepaalde fysike tastannen, en dêrom djip yn de matearje fan it bestean woartele⁴². Sa barde it dat ús haadpersoan ûnder de preek in link lizze koe tusken de broedbij en it god-idoal fan de dûmny. De bylden skoden yninoar ta de broedbij-god.

In archetype, seit Jung, is ôfkomstich út it kollektive ûnbewuste. Se hearre ta de strukturele eleminten fan de psyche. Se hawwe in doelmjittige en kompansearjende funksje, wylst se fan oarsprong religieus binne⁴³. Om't in archetypysk byld de minskheid yn it algemien rekket, hoecht it jin net te ferwûnderjen dat ús haadpersoan in soarte fan profetyske ropping fielde, soks kaam him no al foar de tredde kear oer. Hy woe de minsken warskôgje foar it driigjende gefaar fan de broedbij-god. Hy seach wat oaren net seagen. Earst hienen it bange fermoedens west, mar hy fûn se befestige yn de wurden fan de dûmny. Mar wat him it meast ûntrêstige, wie de willeazens fan de minsken yn tsjerke.

As in twadde Mozes makke er him ree om dy minsken út it slavehûs te lieden. En as in twadde Theseus, de mytyske held fan Athene, stie er klear om de meunsters dy't er tsjinkomme soe, tebestriden. Sokke ûnpersoanlike bylden befetsje in enoarme dynamyske krêft. Bernard Shaw seit yn *Man and Superman*: 'Dit skepsel minske, dat yn syn eigen selssuchtige saken in leffert yn ieren en sinen is, sil as in held fjochtsje foar in idee'⁴⁴. Men fynt sa'n ferlosserskompleks oer de hiele wrâld en yn elk tiidrek fan de skiednis. It is it archetypysk idee fan de magyske persoanlikheid. Sa seach oars net ien as de sjenner it meunster foar de twadde kear oprizen. Mei profetyske skerpens trochseach er dy fromme minsken. Wienen se miskien bang foar it 'tsjustere geslachtsorgaan?'. Tagelyks wist er wol dat se har seksuele ferlet dochs wol befredigje soenen. Mar it slimste wie dat se leard hienen 'de pearring fiis te

41. Jung 1998, 184.

42. Jung 1998, 180.

43. Jung 1998, 207.

44. Engels 1996, 211.

finen', en dat 'yn dy sfear, fan net-meien en net-litte-kinnen, har wille dea-
blette'.

De man dy't 'neat' wie, wist lykwols krekt hoe't de foarke yn 'e stôk
siet. Riemersma, mei syn kristlike eftergrûn, koe wolris, om mei Jung te
sprekken, yn in 'boppepersoanlike striid'⁴⁵ ferwikkele wêze. It span-
ningsfjild dêr't er as kristen en as minske fan fleis en bloed yn ferkeart, soe
er dan op sa'n manier sichtber meitsje kinne. Boppedat beskikke patologys-
ke personaazjes by útstek oer eigenskippen dy't oanslute by de funksje fan
literatuer as 'detektor fan de eksplosive lading ûnder ús sabeare-wis-
sichheden', sa skriuwt de Russyske symbolist Bjelyj⁴⁶.

6. *Telefyzje*

Op in jûn, doe't ús haadpersoan mei syn frou Syts in eintsje te kuierjen wie,
kamen se by Sake-en-dy lâns. Wylst de buorlju in praatsje begûnen, dêr't
Syts op yn gong, helle hy de boarre oan dy't him om 'e fuotten struts. Syts
en hy waarden útnoege om der by Sake-en-dy yn te kommen. Yn 'e hoeke
fan de keamer stie de nijeap, in telefyzjetastel, dêr't alles om draaide. Op
dat stuit foel Syts har each op 'e grutte kat en fertelde Sake har dat er him
kastrearre hie, oars stonk er sa en wie er sa smoarch. As fan it waar slein, sa
heftich reagearre ús haadpersoan, hy seach noch ris om nei it 'fize sleauwe
bist' en glied hastich it húske yn om te hanwaskjen.

Fuort dêrnei hearre wy út syn ferslach dat it yn de keamer 'hiel koel en
saaklik wie, hast in operaasjeseal'. Sa'n assosjaasje moat wol in gefolch
wêze fan de emosjonele skok dat Sake de boarre kastreard hie. Nei't Sake
de telefyzje oansette, begûn it telefyzjebarren mei in nijsútstjoering. Men
soe sizze in bysûnder belibjen foar minsken yn dy tiid. Dat wie faaks ek sa,
mar net foar ús haadpersoan. It gong wer krekt-en-allyk as by syn earste
tsjerketsjinst. Ut syn ferslach fan de telefyzjejûn witte wy dat syn waarnim-
mings besteane út in opsomming fan feiten sûnder gearhing. No moat men
wol tajaan dat soks diskear hielendal yn 't lyk is mei in trochsnee nijs-
útstjoering dêr't men fan it iene ûnderwerp yn it oare falt sûnder ûnderskie
te meitsjen tusken belangrike en ûnbelangrike saken. Us haadpersoan helle
dus datjinge foar 't ljocht wat in normaal minske oer 't generaal ûnbewust
hâldt. Nei it nijs kaam it eigentlike programma, balletdûnsjen. Ut de fer-
slachjouwing docht bliken dat de waarnimmings fan de haadpersoan bleau-
wen sa't se

45. Jung 1998, 66.

46. Lathouwers 1996, 267.

wienen, los en detailearre. Wylst de oare trije minsken yn 'e ban fan it dûns-skouspul kamen, siet hy der passyf by, as miste er in gefoelsdiminsje: 'Tagelyk begûnen hja te dûnsjen, mei nuvere, skaaiende bewegingen fan de earms, likernôch as in ielstrôt dy't omheech wjokket'.

Foudraine hat it yn sa'n gefal oer ferflakke en ôfstompe gefoelens fan skizofrene pasjinten. It binne winliken bysûndere ôfwardynamismen fan har meast yntinse gefoelsuterings, ôfhinklikheidsbehoeften dy't har derûnder strûpe litte kinne⁴⁷. It eigen 'ûnbemiddele lichaaamlík ik' stie de waarnimming fan de haadpersoan oanhâldend yn 'e wei. Sels sei er dat er net folle oan dat gesprink fûn. Syn swakke 'ik', sûnder ynstinktive symboalyske befeiliging⁴⁸, is in boarne fan ynderlike eangsten. Sa seach er yn ien fan de dûnsers in ielstrôt, dy't bedriigjend omheech wjokke. De iennichste manier en skeakelje it lestich eigen 'ik' út, wie it spultsje dat er betocht: ûntdekke hoe't it systeem fan wiksel en nije opstelling yninoar siet. It duorre lykwols net lang of hy seach wer nei de dûnsers en dûnseressen. Hy fûn dat se allegearre opinoar liken, sels de fammen koenen foar jonges fan in jier as fyftjin trochgean. It wie, tocht er by neier besjen, as wienen se hast sekseleas.

Op dat stuit, doe't er wurch waard en er alles dûbeld seach, foel syn each op 'e trije minsken yn 'e keamer. De beide froulju sieten útdrukkingsleas foar it byldskerm, en Sake: 'Hy hong, in ûnbidich swier lichem, efteroer yn 'e stoel, de eagen yn 't wiidst iepen, de mûle yn in kier. De oerienkomst mei de flybjende kop fan de boarre dat gjin boarre wie, wie ûnmiskenber'. Syn swakke 'ik', de boarne fan syn ûnbewuste eangst dat er syn identiteit as man ferlieze sil troch kastaasje, lykas de boarre, projektarret ús haadpersoan op Sake. Dat is fan dy gefolgen dat er in fisuele hallusinaasje kriget, sa't dat by skizofrene minsken bart⁴⁹.

Nijsgjirrich yn dit stik fan saken is de yntrospeksje yn it ferslach fan de haadpersoan: 'Ik haw my de gewoante eigen makke om acht te slaan op de tinzen, ideeën of bylden dy't út myn djipper ik omheech opdûke, op mominten dat ik mysels net folslein ûnder kontrôle haw. Yn 'e regel is dat wannear't ik sliep, mar ek wol as der troch in oare oarsaak in gat falt yn myn tinken'.

Jung skriuwt oer sa'n ferskynsel dat de autonomy fan it bewustwêzen dan har spanning en enerzjy ferliest en dat dy enerzjy wer opdûkt yn in groeiende aktiviteit fan de ûnbewuste ynhâlden. Sa'n proses kin men yn ekstreme foarm sjen wannear't men in gefal fan kranksinnichheid opmerksum bestu-

47. Foudraine 1972, 111.

48. Ypma 2001, 53.

49. Vermote 1996, 202.

dearret. De fassinaasje fan de ûnbewuste ynhâlden by de persoan yn kwestje wurdt wat langer wat grutter en de bewuste kontrôle nimt dêrneffens ôf, oant de pasjint úteinlik folslein yn it ûnbewuste weisakket en der hielendal troch behearske wurdt⁵⁰.

Fierders falt it op dat de haadpersoan yn syn ferslach meidielt hoeneat't dy ûnbewuste ynhâlden aktivearre wurde. Dat soks yn 'e sliep bart kin men jin wol foarstelle, mar dat oare momint leit minder foar de hân. Vermote tsjut it oan as in opkommende skizofrene psygoaze. At gefoelens net mear mentalisearre wurde kinne, ûntstiet in gat yn 'e tinzen, dêr't in sûgjende krêft fan útgiet. Wa't sokssawat meimakket, hat it idee dat er in horrorfilm belibbet⁵¹. Ut it ferslach fan de haadpersoan witte wy dat er mei sa'n ferskynsel ûnderfinings hat. Sa kriich er hallusinaasjes oer de robot dy't him kâld oanseach mei syn reade each, en op in oare kear tocht er dat it fabryk in inketfisk wie, mei de bek yn 't wiidst iepen. Hy fielde him sa eangstich dat in direkte konfrontaasje mei de werklikheid net mear mooglik wie en er yn in waanwrâld sûgd waard.

Nei dy fisuele hallusinaasje, dat er Sake as in kastrearre boarre seach, gong it wer krekt-en-allyk. Hy frege him net ôf oft syn waarnimming wol doogde, mar hoe't soks barre koe, hokker magyske krêften mei Sake dwaande west hienen. Sa kaam er op 'e gedachte dat Sake syn stalferwikseling wolris te krijen ha koe mei de strielen fan de telefyzje. It skeat him yn 't sin dat er ris in kranteberjocht lêzen hie oer 'tsjustere, minskûntearjende praktiken' op it mêd fan kastaasjes en sterilisaasjes fan de âld-nazi Güntermann, de 'boal fan Dachau'.

Syn swakke 'ik', de boarne fan syn eangsten, kin in konfrontaasje mei de werklikheid net oan, mar in konfrontaasje mei in oanfier fan komplekse ynformaasje fia in telefyzjebild hielendal net. Dêrom siket er in útwei yn dy yntins-emosjonele situaasje. Hy fynt dy yn syn djipper ik, it ûnbewuste, dêr't er dan sa troch behearske wurdt, dat der in gat yn syn tinzen falt, sadat er yn in waan-wrâld sûgd wurdt, dêr't ûnpersoanlike krêften wurkje. De telefyzje-strielen binne dan magyske strielen, dy't Sake feroarje yn in kastrearre boarre. Yn in waanwrâld stiet alles mei alles yn ferbining. Sa waard it artikel dat ús haadpersoan yn 'e krante lêzen hie, projektarre op 'e situaasje by Sake-en-dy: 'Der wienen foarbylden fan groffe kastaasjes en sterilisaasjes (de boarre), mar ek fan mear ferfine metoaden, wêrby't it slacht-

50. Jung 1998, 105.

51. Vermote 1996, 199.

offer (Sake) ynearsten ûnkundich bleau fan de yngreep'. Wylst er him wat langer wat mear yn syn gefoelens betiisd fielde en de konfliktsituaasje oangeande syn seksuele identiteit hieltyd slimmer waard, naam syn agresje ta.

Mar fanwegen syn 'swak yn 'e wrâld stean' bleau syn hâlden en dragen passyf. Doe't de oaren seinen dat it moai wie, sei er 'ja'. It dûnsjend pear dat dêrnei kaam, ergere him danich. Syn komysk ferslach oer it earms-en fuottewurk fan de dûnsers is winliken in ferkearde ynterpretaasje fan de abstrakte dûnsfoarstelling dy't it pear joech. Soks is typearjend foar skizofrene minsken. Sa't se wurden letterlik opfetsje, dogge se dat ek mei bewegings dy't symbolisearre wurde moatte. De essinsje fan de balletútfiering ûntgie ús haadpersoan dan ek, om't er dy konkretisearre en op himsels beluts, op it dûnsjen fan him en Syts yn har jonge jierren. It ballet waard op dy manier in 'skynfertoaning'.

Ut it ferslach fan de haadpersoan docht bliken dat syn frou, Syts, fan grutte wearde foar him is. Dat wie sa fan dy sneintejûns ôf dat se man en frou wurde wienen. Op it stuit dat in 'Nirvana-gefoel' fan oersilligens troch harren hinne streamde, hienen se neffens de haadpersoan 'stjerre moatten'. Wannear't syn swakke 'ik' it wer ris sitte lit, as er yn tûzen noeden sit, tinkt er oan har. Dat barde bygelyks doe't er him soargen makke oer in 'feroarjende wurdearring fan de twaheid man-frou'. Der soenen noch inkelde manlju tolerearre of 'hâlden' wurde. Mar, tocht er: 'Syts hold fan my', mei dat witten ferdwûn syn eangst. Yn it lêstoan, doe't syn eangsten hieltyd grutter waarden en er it sicht op 'e werklikheid folslein kwyd rekke, wie der noch mar ien plakje dêr't er him feilich fielde: 'Och Syts, nim my op yn dyn lichem, lit my swimme yn dyn fruchtwetter, wês ivich swier fan my, mar bernje my nea. O Syts, hâld my yn dy, ik wol it deiljocht en it leed net sjen'.

Der ferskynden wer oare dûnspearen op it telefyzjeskerm. Se wienen op ien nei allegearre yn it swart klaaid. De man dy't de solopartij dûnse, hie in griis habyt oan. Om't it modern ballet wie, gong it oars as by de foarige dûnsen. De haadpersoan berjochtet dêr op neifolgjende wize oer: 'Hja bleauwen stean, stieken de hannen nei him út en rekten de halzen. Hja rûnen efter-inoaroan om him hinne, mei stadige passen wylst se de skonken heech optilden en selsbewust delsetten. En hja seagen mar nei him. Hja staptten nei foaren, makken in kwartslach, en gyngen driigjend, mei útstutsen hannen, op de grize ta. It muzyk begûn lûder te spyljen. It begûn op 'e nij, de hannen foarút, en mei driftige passen op him oan. De grize die twa stappen efterút. En nochris oernij, en wer stampfuotsjend op him ta'.

Doe't it dûnsjen ôfrûn wie, kaam der neffens de haadpersoan in 'rare gni-zende kop mei lang swart hier en in krûme noas' op it skerm. Hy wist net goed oft it in man of in frou wie, hy tocht in 'âld wiif'. It wol jin wol oan dat de ekspressive balletpresintaasje him sa út it lykwicht bringt, dat er wer brokstikken fan syn eigen eangstich 'ik' op it minske projektarret. Wy hawwe soks faker by him sjoen. De robot kriich in kâld read each, it fabryk waard in inketfisk en Sake feroare yn in kastrearre boarre troch de ferneatigjende strielen fan de telefyzje. Dat it dûnsjen op 'e telefyzje yndied yn-tinse, pynlike gefoelens by him wekker makke, docht wol bliken út de ean-stige dreamen dy't er de nachts dêroan trochmeitsje moast.

Ien fan de belangrykste funksjes fan ús psyche is it omgean mei pynlike emoasjes. Dat kin op twa manieren, of se wurde mijd of se wurde ferar-beide. Dat ferskil yn omgean mei psychyske pine bepaalt it ûnderskie tusken it psygoatysk en it net-psygoatysk diel fan ús persoanlikheid. Yn it psy-goatysk diel wurde pynlike emoasjes net talitten, net ferarbeide, net men-talisearre. Soks liedt dan ta eangst.

Yn it gefal fan ús haadpersoan waarden der dus pynlike emoasjes fan syn eigen persoanlikheid ôfsplitst en yn in oarenien, de presintatrise, pro-jektarre. Sa gong it ek yn de eangstdreamen fan dy nacht. It plak dêr't Syts en hy yn 'e dream fersille rekken, koe wol in soarte fan deaderyk wêze, in oard dêr't âld-testamintyske profeten har ferflokkings oer útsprutsen hienen. Wannear't men fierder lêst, dan is it krekt as spilet de dream him op in tele-fyzjeskerm ôf. De bleekblauwe loft soe dan op it neonljocht fan de telefyzje-buizen wize kinne. Tagelyks moat men wer oan de ferneatigjende strielen fan dy telefyzje tinke: in lânskip as in deaderyk en Sake dy't winliken ek al dea wie: 'Hy siet weak en pafferich derhinne as in klompe fleis, syn fel wie bleek en skynde út 'en blauwens'.

Us haadpersoan en syn frou Syts wienen net dea, it telefyzjemeunster hie harren noch net yn 'e macht, hoewol't de sfear benearjend wie: 'Se rûnen hân yn hân, stadich troch dy keale woastyn en wikselen gjin wurd'. Yn de neifolgjende dream gong it der raar omwei. Yn 't earst, se sieten doe al fin-zen yn in rûnte fan minsken, wie Syts noch by him, mar ynienen seach er har net mear. Hy stie der allinne foar. It modern ballet dêr't se dy jûns nei sjoen hienen, kaam bedriigjend werom yn syn dream. Yntins-emosjonele, net-ferarbeide pynlike gefoelens út syn bernejierren dûkten op. Hy identi-fisearre him mei de solist út it ballet, dy't yn 'e midden stie, wylst de oaren der omhinne stienen. Dy lêste manlju feroaren lykwols yn grutte swarte fû-gels mei lange keale halzen. Dêrnei waarden it manlju mei tin kleurleas hier,

dat har lang en slûk by de holle del hong as hienen se te lijen hân fan ‘strie-len’. De âlderwetske broeken bringe ús werom nei de jonges út de klasse. Doe’t master ús haadpersoan yn in ûnbedoelde útsûnderingsposysje brocht, begûnen se him te pesten en skelden se him út om’t it yn striid mei de groepskoade wie. Uterings lykas: ‘Hy kin it likemin’, ‘hy kin it ek net’ en ‘hy is neat better as wy’, referearje oan dat barren.

Fierders fielde er wer deselde eangsten oangeande syn seksuele identiteit dy’t er al folle faker hân hie. It wie noch altyd syn ‘swak yn ‘e wrâld stean’ dat him opbriek. De horrorfilm dy’t er dêrby belibbe, is ferlykber mei in midsieusk hellefizioen. Der foel in gat yn syn tinzen, hy hie gjin kontrôle mear oer himsels, doe ûntstie der in ferbining mei it kollektyf ûnbewuste, it ‘Grössere’, sa’t Jung soks neamt. Dat kin godlik mar ek wol demoanysk wêze⁵². Sa barde it dat der tolve duvels om de haadpersoan hinne stienen. It falt net ta en fungearje as sjenner. Men giet wis wier troch in hel. Dochs is it krekt dy patologyske figuer, dizze man dy’t sokke opmerklike skizofrene trekken hat, dy’t yn syn wanen jin de eagen iepent foar de ûnwanwizens fan ‘normale’ minsken: sa’t Sake dêr útdrukkingsleas mei syn ûnbidich swier lichem, weak, bleekblau en pafferich efteroer hong foar syn kastke, syn ôfgod, wie er ommers op stjerren nei dea? En wienen de beide froulju, lykas safolle oaren, ek net op wei en ûndergean itselde lot? Op ‘e nij lûge de grime fan ús haadfiguer op, lykas eartiids by âld-testamintyske profeten, doe’t er dy ‘rotkast’ yninoar wâdzje en sa sa de hiele ‘skynfertoaning’ besljochtsje woe.

7. *Trochslach*

De druk op ús sjenner waard grutter, hy woe de minsken de eagen iepenje foar de werklikheid, sa’t hy dy seach. Mar tagelyks hie er it gefoel dat der yn syn holle wat op gong brocht wie, dat er net mear tsjinhâlde koe. Under it kofjedrinken yn de kantine foel it praten him licht, as fansels mong er him yn it petear mei de maten. Sels oer it telefyzjetastel en it prestaasjelean siet er net mear om wurden ferlegen. Hy koe har, wat dat oanbelange, krekt útlizze hoe’t de foarke yn ‘e stok siet. De bazen woenen swart lean wyt meitsje, sei er, dêrom wienen se mei sa’n t.f.-tastel op ‘e lappen kommen. Hysels, hoewol’t er gjin tastel naam, soe net mear lean krije. En, sei er, leauden se no wiswier dat sa’n tastel seishûndert gûne koste hie?

52. Jung 1998, 139.

Sa besocht er har de eagen te iepenjen. Syn ferlosserswurk, dêr't er him oant no ta allinne yn gedachten mei dwaande holden hie, waard realiteit. Mar it wie om 'e nocht, want hoe't er him ek te skoar sette en oertsjûgje har fan syn gelyk, der wie gjin bûter oan te striken. Hielendal net doe't er Fan der Mear der ek noch yn behelle: 'Ah, wêr hast it oer, ju. En wat hat Fan der Mear der mei út te stean?'. Op dat stuit wist er dat er net by machte wie en brek troch de ôffreding hinne. Se sieten te fêst ferankere oan har biologyske oerlibbingswetten. Hy fielde him leech en slop, syn ferlossers-missy wie mislearre. De slachtoffers fan it fabryk wienen yndied helpers wurden, hy hie der al bang foar west dat soks barre soe. Op 'e nij stie er allinne. Dy situaasje moast er psychysk ferarbeidzje. No't se syn ferlossers-bemuoienssen yn 'e wyn slein hienen, soe er wolris danich yn 'e swierrichheden telâne komme kinne.

In heilânkompleks is neffens Jung in archetype út it kollektyf ûnbewuste. Yn in yntins-emosjonele situaasje, lykas dy fan ús haadpersoan yn it fabryksfermidden, wurde der kompensearjende, psychyske eleminten aktivearre. Wannear't it him slagget en gean der in relaasje mei oan troch bygelyks in ferlossers-missy út te fieren, dan soe ús haadpersoan yn kontakt stean mei in fitale, psychologyske, fan oarsprong religieuze funksje by de minske. Wurde dy kompensearjende psychyske eleminten net regulearre, dan kin soks destruktive gefolgen foar him ha⁵³.

De ûnbekende, ideale werklikheid dy't ús haadpersoan no al salang foar eagen stie en dêr't er him sûnt tiden foar ynsette woe, rûn einlings op in profetysk optreden út. Mar it folk woe net nei him harkje. Yn de terminology fan Smirgel die ús haadpersoan in narsistyske wûne op. Syn leafde waard ferskopt en boppedat waard er yn wanachting brocht. En as 'le Moi et l'Idéal' útinoar dreun wurde, dan komme dêr sosjale eangsten efter wei⁵⁴. Yn it gefal fan de haadpersoan soe er dus noch mear yn in isolemint telâne komme. Sa barde it ek, want sels syn bêste maat Sybesma naam syn boadskip net oan.

Yn it fabryk kin er it dus wat langer wat minder fine, de lûden fan de masines kin er amper ferneare en as der in buske heakjen bliuwt, stekt er gjin hân út. Hy libbet yn in oare wrâld. Mar, lit him dan ekstreem passyf wêze as it op reële hannelings oankomt, yn syn tinzen spilet er him hiel wat ôf, as men syn ferslach leauwe mei. Dochs hawwe dy ûnderfinings wat ûnpersoanliks en ûnwerkliks. Se komme winliken alhiel oerien mei wat Petry

53. Jung 1998, 214.

54. Chasseguet-Smirgel 1990, 126.

skriuwt oer psygoatysk hâlden en dragen by skizofrene pasjinten. By skizofreny komt it ta oare realiteiten, ek fan tiid en romte, lykas de-realisaasje, de-personalisaasje, wanen en hallusinaasjes. It reële hanneljen hâldt ho, yn stee dêrfan komt it ta aktyf hanneljen yn in psygoaze. Soks is net sûnder sin of ‘gek’, want it hat in beskermjende funksje. Om’t it libben op sa’n stuit ûndraachlik wurden is, keart de pasjint him ôf fan de werklikheid fan it eigen libben. Der ûntstiet in nij ‘yntern lânskip’, it persoanlike lânskip bestiet net mear. It om-en-by fan de man of frou sil sa’n nije tiid en romte yn in psygoaze net begripe. Men komt hielendal allinne te stean⁵⁵.

Doe’t ús haadpersoan wer in bytsje ta him sels kommen wie en er nei de kantine gong om in hapke te iten, rôp Geartsma lûd sadat elkenien it hearre koe: ‘wêrom wolle jo gjin t.f. ha?’. Ut it ferslach fan de haadpersoan kin men net opmeitsje oft it realiteit of waan is wat der dêrnei barde, om’t de sêne sa’t er dy beskriuwt, fan de hollen dy’t har allegear nei him ta draaiden, grutte oerienkomsten fertoant mei de ‘deadsfûgels’ út syn dream, nei de telefyzjejûn. Hoe’t dat ek wêze mei, it wie sa bedriigjend foar ús haadpersoan dat er hals oer kop ta it fabryk út fleach de stêd yn.

Wannear’t de haadpersoan yn ‘e binnenstêd rint, neffens it ferslach, twivelt men op ‘e nij oan de realiteit fan syn ferhaal. Dat it dêr smoardrok wêze kin, is wol bekend. Mar wat moat men tinke fan de acht, njoggen fuortskeuveljende persoanen dy’t as fansels om him hinne draaiden en him dêrnei allinne lieten? Is it wer in reminisinsje oan de ‘deadsfûgels’ út deselde dream? It keapjen fan in ferklaaiersbroek ferrûn sa normaal mooglik, mar doe moasten der noch in pear skuon komme. Hy liet him troch de grutte kliber meifiere nei de ein fan de Nijstêd. Ynienen rekken doe syn earen defekt. Hy koe de ferskillende lûden net mear faninoar ûnderskiede: ‘it lûd kaam oer my hinne as in buorreljende brij-eftige massa. It wâle op my oan as wetter dat fan alle kanten troch de polderdiken brekt. Ik riek my út, stie op ‘e teannen om net te ferdrinken. Al mar sterker sloech it tsjin myn lichem oan’.

Wy hawwe hjir te krijen mei symptoamen dy’t op ‘e nij op skizofreny wize. Wat ús haadpersoan beskriuwt, binne sintúchlike hallusinaasjes. Men hat yn sa’n gefal frjemde ûnderfinings by it priuwen, rûken, hearren, sjen of fielen. Dat de haadfiguer flak fan tefoaren noch in broek kocht hie en ek nei dy frjemde ûnderfining de minsken wer gewoan praten hearde, docht neat oan de diagnoaze ôf. It past yn it syktebyld neffens Cutting⁵⁶.

55. Petry 1996, 150.

56. Cutting 1997, 95.

Efkes letter fiede er him hielendal desoriëntearre. Hy wist net mear wêrom't er skuon keapje moast en lake him slop. Sa kaam er op it idee en sprek immen dêr oer oan. De man yn kwestje seach, helle syn horloazje foar 't ljocht en sei hoe let it wie, sûnder in spier te ferlûken. Cutting seit oer sok barren: it is krekt as besiket men as bûtensteander in midsieusk Japansk toanielstik te folgjen, wylst men net op 'e hichte is mei de taal en de brûkmen en dat men dan ek noch troch in ferkearde bril sjocht. Neat is wat men tinkt dat it is. As se yn harsels laitsje, hoecht dat gjin emosjonele reaksje te wêzen op wat der sein wurdt, mar op datjinge wat der yn har holle bart. Psychiaters neame dat 'inadequaat affect'.

Us haadpersoan wie dus dúdlik de kontrôle oer himsels kwyd. Hy koe syn tinzen en de taal net mear koördinearje, sadat er net by steat wie en kommunnisearje mei immen⁵⁷. Doelleas liet er him mei de stream meifiere. Ynienen seach er 'ûntsettend grutte ruten'. Hy hie net yn 'e rekken dat er foar in etalaazje mei poppen stie, hy tocht dat er wiere froulju waarnaam. Guon wienen neaken, se hienen gjin spienen oan 'e boarsten en gjin geslachtsorgaan. Doe ferskynde dêr efter de oare froulju in man. It wie de broedbij-god, tocht er. Untkomme koe er net fanwegen de mannichte minsken, dy't as in defilee fan wurkbijen fierder skode. Nei't er om 'e nocht dy boppeslach dien hie en besykje de maten te oertsjûgjen fan de t.f.-ferlakterij, wie syn lêste bytsje selsgefoel fuort. Wie er in sekseleaze wurkbij en hie dy broedbijgod poer de gek mei him? Dy gedachte kaam net foar 't earst by him op. Sûnt de jûns dat 'syn lichem planút de tsjinst wegere, ware de eangst dat dit it begjin wie fan ôftakeling en jeld' yn him om. Syn swakke 'ik', dêr't neat fan oerbleau yn it groepsbarren, ûntjoech him lykwols as er by syn frou Syts wie: 'want myn wille wie har wille'. As hy dus net mear by steat wêze soe en befriedigje har, dan ferlear er de iennichste grûn fan syn bestean. Dêr wie er him algeduerich fan bewust. Dêrom kamen de bylden fan de sekseleaze etalaazjepoppen ek sa hurd oan. Hieltyd spûke it skrikbyld dat er as man net mear funksjonearje koe him wer troch de holle. It hie him sa yn 'e macht dat er op in stuit dy eangstige prikels net mear ferarbeidze koe.

Vermote seit dêr it neifolgjende oer: De skizofrene pasjint dy't yn eangst en gaos ferkeart, siket in hâld. Hy besiket it gat mei de destruktive krêft te oerbrêgjen. Brokstikken wurde gearparse ta in hâld yn de hel dêr't de pasjint libbet. Sa ûntstiet de waan: in strakke foarm dy't wat beskerming jout, mar dêr't altyd wer deselde ferklearring, deselde foarm brûkt wurdt om de meast ferskate dingen te fetsjen. Yn de wrâld fan de psygoaze belibbet men stik-

57. Cutting 1997, 90.

ken fan it sels bûten, yn in dramatyske wrâld. It gefoel gjin kontrôle oer jinsels te hawwen en fan bûten ôf beynfloede te wurden en alles mei jinsels yn ferbân te bringen, komt der altyd yn werom. Yn de waan dy't dy ûnderfining op in strakke wize foarm jout, binne dy eigenskippen werom te finen. Dêrom komt de waan meastentiids as mysterieus en fantastysk oer⁵⁸.

Us haadpersoan kriich it ferskriklike benaud. Hy gong troch in hel. Yn syn ferslach skriuwt er oer in 'labyrint' en oer 'grotten en spleten'. Hy socht in hâld en fûn dy yn in frommeske mei in koart swart rokje, dêr't er efteroan rûn. Wie it Syts, syn frou? Yn alle gefallen hienen har kûten en hoksen in deadskleur en rekke er har ek noch kwyd. Nei in skofke gong er yn in kafee sitten. Hoewol't er om in pear skuon frege, 'tovere in gûchelder' in glês bier op syn taffeltsje. Hy wie folslein desoriïntearre. Wat ús haadpersoan belibbe, komt sterk oerien mei de ûnderfinings dêr't Cutting oer skriuwt. Dat hoecht jin gjin nij te dwaan, om't de symptoamen by skizofreny net folle yndividuele ferskillen sjen litte. Sadwaande kin men se makliker beskriuwe en diagnostisearje.

Us haadpersoan siet dus psygoatysk yn it kafee. Hy lake en song lûd om't de 'gûchelder' him wat brocht hie dat nei bier smakke. Wat syn sintúchlike waarnimmings oanbelangen, kin men fêststelle dat it der typysk skizofreen om-en-ta gong. Hy brûkte de sintugen net mear allinnich om dingen yn syn psyche ta te litten, mar om syn eigen eangsten fuort te driuwen. De bizarre waarnimmings dy't er die, wienen ferbûn mei syn eigen 'ik'. Sa seach er de broedbijgod mei de swarte gniisbeksnoer en seach er de ober foar in gûchelder oan.

De Ingelske psychoanalytikus Bion seit dat dingen op sa'n manier waarnimmings-eigenskippen krije en dat der sa alle mooglike hallusinaasjes ûntsteane. Men heart jins eigen tinzen fan bûten ôf kommen en tinkt dat immen oars praat. Dat kaam bygelyks in skizofrene pasjint oer, doe't er in man moete, dy't him weromtinke liet oan net-ferarbeide ûnderfinings. Hy sei: 'It fielde krekt as wie ik werom yn it ferline, net yn 'e notiid'⁵⁹. Dat wie fan dy gefolgen dat er dy ûnderfinings yn de oanbelangjende man projektarre. Sa wie it, nei alle gedachten, ek mei ús haadpersoan doe't der in jongfeint foar him oer sitten gong. It dramatyske libbensferhaal dat Fan der Beek fertelde, dat er yn ien kear syn wiskundestúdzje oan de universiteit ôfbrekke moast, dat de professoren en de direkteur fan it sikehûs him sitte litten hienen, soe

58. Vermote 1996, 202, 203.

59. Ypma 2001, 11.

dan syn eigen ferhaal wêze. Yn dat gefal hie in motorûngemak de reden west dat er ‘sa hommels fan de stúdzje ôfrefke wie’.

Men hoecht der net oan te twiveljen dat it in swiere tiid foar him west hat, dat er troch djipten gien is. As ús haadpersoan yn syn ferslach seit dat er ‘troch de rioelen sleept’ is, dan kin er mei syn konkreet taalgebrûk wolris it-selde bedoele. Minsken mei skizofreny nimme dingen gauris letterlik wannear’t de situaasje om in metafoaryske of pragmatyske oanpak fan de taal freget⁶⁰. As it yndied it libbensferhaal fan ús haadpersoan is, dan begrypt men ek wêrom’t er sa emosjoneel waard en dat er hast gûle moast, it wie ommers syn eigen dramatyske ferhaal! Sa kaam der in psygoatyske ûnderfining ta stân. De pynlike, net ferarbeide ûnderfinings fan ús haadpersoan waarden kommunisearre troch se yn in oaren-ien te setten. Men praat yn sa’n gefal oer projektive identifikaasje⁶¹. Fierders fâlt it jin op dat men ûnder it fertellen ynienen heart dat de trein stadiger begûn te riden en stean bleau. Behalve de tink-en waarnimmings-fersteurings by skizofreny is ek it besef fan tiid en romte oantaast⁶². It wurdt wat langer wat mear dúdlik dat it allegear hallusinaasjes fan ús haadpersoan wienen. Sa’t Fan der Beek bygelyks kommen wie, ferdwûn er ek wer.

Us haadpersoan siet noch altyd yn de trein, mar hy wist net wêr’t er hinne gong. Foar him oer, hielendal efteryn de kûpee, wie noch in man sitten bleaun. Dêrnei barden der lykwols frjemde dingen, want: ‘Doe kaam de hân fan de man op my ta as in âlderwetske útskobere fierrekiker. De earm woeks ta trije, fjouwer, acht meter. Hy pakte in sigaret. Itselde gefaarte skeat op my ta mei in baarnende fakkel’.

It kin net misse dat wy hjir te krijen hawwe mei it beëangjend ferslach fan in psygoaze. Op ‘e nij docht it bliken dat de waarnimmings fan ús haadpersoan danich fersteurd wienen. Hy seach ferskynsels dy’t fier fan de werklikheid ôf stienen. Sa koe it ek barre dat er yn syn tinzen wer mei Fan der Beek yn petear rekke. Diskear praten ‘se’ oer rjochte en krûme streken. Neffens ús haadpersoan in nijsgjirrich probleem, wylst it petear neffens de Frânske psychiater Minkowski karakterisearre wurde kin as in ‘morbide pre-ökkupaasje mei geometry’, in essinsjeel skaaimerke fan skizofreen tinken⁶³.

It liket my ta dat der gjin twivel mooglik is, ús haadpersoan siet de hiele middei psygoatysk yn it kafee, hy is sels Fan der Beek. It kin hast net oars,

60. Ypma 2001, 126.

61. Ypma 2001, 111.

62. Ypma 2001, 77.

63. Cutting 1997, 27.

as de man foar him oer liet him weromtinke oan net-ferarbeide ûnderfinings. Syn tinzen wienen ommers sa betize dat er de kastlein foar in kondukteur oanseach en him syn buskaartsje oerlange. Doe't de freonlike man him frege oft er net nei hûs ta moast, rekke er der noch mear yn wei. Hy waard wer in lyts jonkje, dat om in gouden knikkert socht. Dêrom moast er wer 'troch de rioelen' en wie er yn in 'sinkput' fallen. It foar in skizofreen sa typearjende romte- en tiidsbelibjen wie ek by ús haadpersoan folslein yn disoarder, mar yn figuerlike sin siet er dus yndied yn in djippe put. Sûnt dy emosjonele diskusje mei de maten, doe't er yn panyk ta it fabryk út flein wie, koe er it net mear foarinoar hâlde. In gefaarlike situaasje wannear't men jin sa folslein isolearret fan de groep. Us haadpersoan hie dan ek in pineholle dy't hyltyd noch oanboaze. Yn syn tinzen wie it ien grutte gaos fan eangst en lûgjende grime. Hy konkretisearre syn tastân op 'e neifolgjende wize: 'Der stie in pleats yn 'e brân. It útdroege tek baarnde as in lôge. De brânwar koe net folle útrjochtsje. De groubinten stienen as galgen yn de fjoerhel. Neat bleau oer. Ik bin in groubint, ik bin in ôfbaarnde pleats'.

By it ôfrekkenjen fan it glês bier hie er syn buskaartsje oerlange, sadwaande advisearre dy man him om nei it stasjon te gean en nim de bus nei hûs. Hy wie lykwols noch altyd psygoatysk en reagearre typysk skizofreen op alles wat der mei him barde. Dêrom ferklearre er it feit dat er it paad bjuster wie sa: 'Mar der hongen seedampen oer myn brein, oer de ferbaarnde restanten fan myn tinken'. Wannear't de grins tusken sels en objekt ûntbrekt, praat men net langer oer symboalyske represintaasje, mar oer symboalyske evakuaasje⁶⁴.

Doe't Sybesma him nei hûs ta brocht, holden de hallusinaasjes net op, mar seach er ynienen himelske taferielen. Jung neamt sokke ûnderfinings patologyske kompleksens. Stadichoan ferdwynt jins bewuste autonomy en men rekket mear en mear fassinearre troch ûnbewuste ynhâlden. De autonomy fan it bewustwêzen ferliest har spanning en energy, wylst dy energy ûnbewuste ynhâlden aktivearret. De fassinaasje dêrfan wurdt hyltyd grutter, de bewuste kontrôle nimt ôf, oant men folslein ôfhinklik fan it ûnbewuste wurdt⁶⁵.

64. Ypma 2001, 114.

65. Jung 1998, 105.

8. Klearrichheid

It oantal dingen dat men yn symboalyske foarm yn de dream weromfynt, is net grut, skriuwt de filosoaf Scherner, dy't neffens Freud de ûntdekker fan de dream-symbolyk is. De iennichste, typyske, geregeldwei weromkearende útbylding fan de persoan, fan de minske yn syn gehiel, is dy as in hûs⁶⁶. Om't it ferslach fan de haadpersoan lykas in dream in rasjonalisaasje fan de ferteller is, wol it jin wol oan dat er syn holle ferliket mei in hûs. Hy docht dat lykwols sa konkreet dat it bizar oerkomt as men net op 'e hichte wêze soe mei skizofreen tinken, wêrby't metafoaren letterlik nommen wurde⁶⁷.

Sa kin men út syn wurden opmeitsje dat, om't syn holle hyltyd leger waard, der gjin plak mear foar frou en bern yn syn bestean wie. Psychiaters prate yn sa'n gefal oer 'anhedony'. De mem fan in skizofrene soan fertelde my, har soan, in troud man mei ien bern, hie gjin emosjonele bân mei syn eigen jonkje, it wie foar him samar in bern. Sa'n hâlding kin men ek by ús haadpersoan konstatearje. Men lêst nearne dat er him mei syn bern bemuoide, oars net as yn opdracht fan syn frou.

Doe't ien fan de bern hynderje woe, tocht er: 'Ik bin in mastodont yn 'e toendra. Hja hawwe my fongen yn in kûle (...). No bin ik in slaaf'. In bizarre reaksje, soe men sizze en uterje jin sa, as men tinkt dat der wreed mei jin omsprongen wurdt. In soartgelikens foarbyld, dat noch sterker syn macht-leas gefoel foar de bern oer sjen lit, is dat fan de luchtballon, yn in dream: 'Ik bin in luchtballon. In jonkje blaast my op. Ik wurd grut. 'Mem, mem!', ropt er. Ik wurd noch grouwer. Net mear, anst barst ik! Hy lit my los, ik flodderje leech, ik skronfelje yninoar (...). Lit my mei rêst, boartsje net mei my om'.

Foar in psychiater binne it lykwols dúdlike foarbylden fan tinkfersteuring by skizofrene minsken. Se meitsje in ûnopsetlik en ûnkonvinsjoniel brûkme fan de taal⁶⁸. Us haadpersoan fiede him dus manipulearre. Neffens Foudraine giet it hjir om in algemien ferskynsel, dat skizofrene pasjinten it gefoel hawwe dat se útlevere binne oan de sterke oare, en oerweldigende wurde troch in bedriigjende wrâld⁶⁹. Tagelyks makke ús haadpersoan frjemde tiids-sprongen yn syn tinken, earst sei er dat de mastodont dea wie, wylst er efkes letter as attraksje yn de bistetún brocht waard. Wat der dy middeis yn 'e stêd

66. Freud 1963, 138.

67. Ypma 2001, 126.

68. Cutting 1997, 17.

69. Foudraine 1972, 319.

bard wie, koe er likemin yn de juste folchoarder krije. Men kriget it idee dat syn tiidsbelibjen net doocht. Guon neuropsychologen wize derop dat it fersteurd tiidsbelibjen fan skizofrenen yn kognitive modellen weromfierd wurdt op it sintraal probleem fan de beheinde belêstberens en de problemen om kompleksiteit te ferarbeidzjen. De ‘Gestalt’-foarming sjit te koart, sadat der in fragmintaasje fan it waarnimmingsfjild ûntstiet. De ferswakking fan de ynfloed fan eardere ûnderfinings hat ek syn wjerlach op it tiidsbelibjen, dat winliken neat oars is as de subjektive ûnderfining fan kontinuïteit; dingen dy’t stik foar stik bard binne, wurde meiïnoar yn ferbân brocht. Foar de opfetting oer dat men de minsklike realiteit werjaan kin yn kognitive skema’s, dy’t as model op deselde streek steane fan in foarôfbestearde realiteit, stiet de opfetting fan de psychyske realiteit as effekt fan in breuk. De lange útranners fan de senuwsellen moatte, om in oar sellichem te berikken, troch de wei fan gemyske stoffen oer in ‘synaptyske spjalt’ hinne. Yn syn *Entwurf einer Psychologie* antisepearre Freud yn 1895 op ‘e ûntdekking fan sa’n spjalt. In oar skaaimerke fan skizofreny dat men yn it ferslach fan ús haadpersoan oantreft, is ‘ûntspoaring’, ‘diverginsje’ of ‘assosjaasjeswakke’. Wylst er it yn figuerlike sin benaud, krap kriich yn ‘e hûs, waard it dêr foar him, yn syn tinzen, letterlik te krap: ‘Myn holle stjit tsjin it plafond (...) Myn heupen kinne net tusken de posten troch’.

It wie der sa krap dat er krûpe moast. Hy wrong him yn alle bochten en kronkele as in rûp by de trep op en feroare doe, yn syn tinzen, yndied yn in rûp. Efkes letter stie er yn in oerwrâld en dêrnei wie er in luchtballon. Elk idee dwaalt dus ôf fan it foarôfgeande. Neffens Cutting is it karakteristyk foar skizofreen tinken⁷⁰.

Syn frou Syts, dy’t him altyd foar eagen stie, dy’t fan ûnskatbere wearde foar him wie, by wa’t syn eangst ferdwûn, besocht him oan trije, fjouwer kear ta, yn de realiteit werom te skuorren. Doe’t er dy jûns mei ynfantile grapkes begûn, waard se lilke. Dêrnei skriemde se. It die al rillegau bliken dat se him net mear berikke koe, en hy fielde him langer in frjemdling yn syn eigen hûs. Syn selsgefoel skronfele folslein yninoar, hy woe in ‘maits yn in grutte klompe fleis, in iel yn in lyk of in lintwjirm yn Syts har yngewanten wêze’.

Se regresjearje nei har begjinstadium. De frou en de mem falle by ús haadpersoan gear, yn syn ferlet oan wat Freud it ‘sillich isolemint fan de frucht yn it liif’ neamt, it byld dat dejinge dy’t sliept alle nachten wer opropt. It is de oertastân fan de libido-ferdieling, in folslein narsisme, dêr’t de

70. Cutting 1997, 19.

objektbesettings, de libidineuze likegoed as de egoïstyske, opjûn en yn it 'Ich' weromlutsen binne. Yn it gefal fan ús haadpersoan praat Freud oer in 'primityf narsisme', dat karakteristyk is foar minsken mei 'dementia praecox' of skizofreny⁷¹.

Nei't dy bylden yn de tinzen fan ús haadpersoan opkommen wienen, wie it krekt as wie er hielendal op himsels werom smiten. Doe't Syts op bêd gien wie en er allinne yn 'e keamer siet, begûn er wer te prakkesearjen oer de beslissing dy't himsels, Syts en de hiele wrâld oangong: 'Ferlieze of oerwinne sil ik. Mar oerwinne is eigentlik ek ferlieze, oars faaks, mar dochs ferlieze, jinsels, jins earlikheid, jins ûnskuld. Ferlieze kin ik, of ik kin ferlieze'. Hy is noch neat feroare sûnt er as jonkje dy pestbealch lyk foar de harsens slein hie en er him sa skuldich fielde. Noch altyd hat er langstme nei in libben as 'in rjochte streek', sa't Fan der Beek dat neamde, nei in wrâld dêr't men jins rjochten net te befjochtsjen hoecht.

De oare jûns, doe't Syts en hy fredich yn 'e keamer sieten, tocht er werom oan har ferkearingstiid. Hy fielde dat it ek diskear foar him wer op 'in wanhopige flecht yn har lichem' útdraaie soe. It gong lykwols dramatysker, syn eangst oer 'in feroarjende wurdearring fan de twaheid man-frou' waard befêstige, want hy tocht dat syn frou Syts him dy jûns oermastere. Sa ferdwûn ek syn lêste hâld.

Us haadpersoan wie tenei folslein oan himsels oerlevere. Ferfrjemding, problematisearring en net oanpast-wêzen, dat hieltyd slimmer waard, makken dat er him ynkapsele yn in selsskepen wrâld, in keunstmjittige konstruksje, dy't normale refleksje ôfslút. Dêrom kin men neffens De Waelhens yn syn boek *La Psychose* dan ek prate fan in syktebyld of, kreker, fan in psychiatryske oandwaning. It bestean wurdt in kwelling, om't sa'n selskepen wrâld net yn frijheid ûntstiet.

Hjir begjint faak in ûntspoare en desolate dialooch mei ûnbewuste of ferkrongen persoanlikheidsstruktuieren, dy't opstjitte yn in net mear rasjoneel hantearre bewustwêzensfjild. Dy eksystinsjele ûntwoarteling giet anneks mei yndikaasjes fan psygoatyske en skizofrene aard. Men sjocht waanbylden, heart stimmen, en krijet waanideeën⁷². Sa gong it ek mei ús haadpersoan. Hy koe net mear sliepe, om't er bang wie. Dêrom rûn er de doar út, nei it doarp ta. Wêrom't er dat die, wist er net. Doe't er wer thús kaam, die Syts alle war om him op bêd te krijen. Hy die de jas út en kroep by de trep op. Op it stuit dat er tsjin wat oanskopte dat by de trep del boldere, begûn er

71. Freud 1963, 384.

72. Steppe 1996, 229.

te hallusinearjen. Yn syn tinzen seach er trije manlju dy't him keare woenen. Ut syn ferslach kin men opmeitsje dat se alle trije min of mear by in ûngemak belutsen west hienen. By de earste man hong it lange hier oer it gesicht, wylst it oan syn burd en klean fêstklikbe siet. It soe in projeksje fan ús haadpersoan sels wêze kinne, flak nei syn motorûngemak. In jongfeint mei lang hier en in burd dat oaninoar klikbe as gefolch fan stjurre bloed.

De twadde man hie yn alle gefallen in rare gisel makke om't 'syn plasse ferwidere wie'. It ûngemak dat him oerkommen wie, kin mei ús haadpersoan te krijen ha, mar ek wol mei dat fan Fan der Mear, dy't yn it trepsgat fan it fabryk fallen wie. De tredde man, 'mei in keale holle en grutte bluod'rige plakken oan wjerkanten fan de noas', soe ek wolris in projeksje fan Fan der Mear wêze kinne.

Wannear't men hallusinearret, komme der ferskriklike ûnderfinings foar 't ljocht dy't noch net ferarbeide binne. Us haadpersoan hie fan lyts jonkje ôf in swak senuwstelsel hân. Nei syn ûngemak wie er psychysk raar yn 'e ûnderwâl rekke. Doe't er syn universitêre stúdzje ôfbrekke moast, wie er mei lânwurk begûn. Om't dat dochs noch tefolle prakkesaasjes joech, gong er nei it fabryk. It 'helsk lawaai' fan de masines koe er amper ferneare. Nei Fan der Mear syn ûngemak gong it mis. Hy waard wat langer wat psygoatysker. It wie krekt as wurken der sterke prikels op him yn, dy't syn eigen traumatyske ûnderfining wer aktueel makken. Sa kin men ek de hallusinearre moeting mei Fan der Beek ferklearje. Syn eigen net-ferarbeide ûngemak kaam wer út it ûnbewuste omheech, en hy projektarre dat op 'e jongfeint mei wa't er him identifisearre. Freud neamt sa'n ferskynsel 'fiksaasje'. Yn it gefal fan ús haadpersoan is it in fiksaasje op in traumatysk barren, dat geregeldwei wer opdûkt, men kin soks net keare. Neffens Freud rint sa'n 'Reizanwachs', lykas by ús haadpersoan nei Fan der Mear syn ûngemak, yn 'e regel op fersteurings út⁷³.

Nei dat ynsidint op 'e trep waard er wat langer wat eangstiger. Sa miende er fêst, der wie immen in mes oan 't slypjen bûtendoar. Efkes letter 'roek er in neare switlucht', en tocht er dat de man him de klean útlûke woe om him wat mei it mes te dwaan. Seach er 'it ûnbidich swier lichem' fan Sake mei syn kastrearmes? It wie yn alle gefallen wer deselde eangst fan altyd dy't him beneare, de eangst foar it ferlies fan syn man-wêzen, fan syn identiteit. Wylst er in skofke letter yn 'e stoel lei, kriich er in skizofrene psygoaze. Sa'n psygoaze leit wol yn it ferlingde fan projektive identifikaasjes en hallusinaasjes, mar is tagelyk fundaminteel oars. It kostet in soad muoite en fiel

73. Freud 1963, 250.

sokke ûnderfinings nei. Dy frjemde wrâld fassinearret jin en beëanget jin tagelyk as men jin der foar iepenstelt. Wannear't gefoelens net mear mentalisearre wurde kinne, ûntstiet der in gat yn stee fan tinzen. Fan dat gat giet in sûgjende krêft út, dat klinysk waar te nimmen is⁷⁴.

Cutting skriuwt dat de wrâld dy't in skizofrene pasjint waarnimt, sa fier fan de werklikheid ôf stiet dat it ferskriklike beëangjend is. Alles kin op 'e ien of oare manier feroarje of fijannich lykje en de bizarre fersteurde waarnimmings fan sa'nien kinne alle sintugen beynfloedzje. Minsken, benammen har gesichten, krije in ferwongen foarm of ekspresje⁷⁵. Us haadpersoan seit yn syn ferslach: 'Fiif froulju kamen op my ta, efterinoaroan, yn deselde pas, har eagen stoarren as dy fan in bline en út har kielen kaam dat freeslike sjongen'.

Se komme jin net hielendal ûnbekend foar. It soenen de balletfammen fan de telefyzje by Sake-en-dy wêze kinne, dy 'skynfertoaning', sa't ús haadpersoan dat neamde. It is ek wol mooglik dat it de sekseleaze etalaazjepoppen binne mei har bline eagen. Mar gjin fan har hie songen. Ynienen wurdt it jin dan dúdlik. It binne de slachtoffers fan de broedbijgod út dûmnys preek. Se soenen ingels wurde en se soenen foar Gods troane sjonge yn it hjirneimels. En no wie it safier. It ferslach fan it barren dêrnei lit in sterke oerienkomst mei de apokalyptyske bylden út de Iepenbiering fan Jehannes sjen. It binne helske taferielen, dy't skizofrene minsken mei in kristlike eftergrûn och sa oanlûke. Us haadpersoan wie lykwols neat en dûmny hie yn syn preek allinnich mar oer de himel praat. Dochs wist er krekt hoe't it dêr, neffens de apostel, om-en-ta gean soe yn de eintiid. Dat it bist út 'e ôfgrûn it foar it sizzen ha sil, dat er de bewenners fan de ierde op 'e doele bringt en har bepraat om in byld ta syn eare te meitsjen.

Sa wienen de froulju yn 'e besnijing fan de libbensfijannige broedbijgod kommen. Ynstee fan in blide lofsang, dêr't dûmny oer praat hie, wie 'in dwylsinnige melody' te hearren, dy't ús haadpersoan eangstich makke. De tirannike broedbijgod hiet de froulju om bar om tichterby te kommen. Oant fjouwer kear ta waard der 'Kom', roppen, it wie efkes stil en dêrnei kaam der in dreunende slach, wylst felle ljochtbondels yn 't rûn swaaiden. Doe't it oan de fiifde frou ta wie, glûp ús haadpersoan nei foaren. Hy woe sjen wat der barde: 'Der foel in ljochtbondel op de frou dy't har nei de masine taloek. Hja rûn by in ferheging op nei it ynwindige fan it apparaat. Doe foel mei in ûntsettend kabaal it stiel del op de frou, dat it bloed opspatte'.

74. Vermote 1996, 199.

75. Cutting 1997, 21.

De troane fan God út Iepenbiering, dêr't ljochtsjen en lûd tongerjen út wei kamen, wie feroare yn de troane fan de broedbij-god, de deamasine. 'Wa is opwoeksen tsjin it bist en wa doar de striid mei him oan?', rôpen de folgelingen fan it bist neffens Jehannes. It wie deselde situaasje as dy yn it fabryk. De maten knibbelen domwei foar de kweageast, konkretisearre yn de deamasine, 'dy't jin trochslokt, alle krêften út jin wei sûcht, dat men wil-leas en ûntmanne yn syn yngewanten swevet'. Mei it tsjerkefolk gong it krektsa, de minsken lieten har manipulearje troch in dûmny yn tsjinst fan de broedbijgod. Us haadpersoan wie de iennichste dy't it tsjin him opnimme doarst. It waard in ferskriklike einstriid. Der wie sels in momint dat er ûnder de tsjoen fan it meunster kaam. Doe't er lykwols syn read each ûntdiek, wie er net mear te hâlden: 'Ik sloech it each oan grús'. It waard allegearre bloed, fleis en bonken.

Op it lêst kaam ús haadpersoan ûnder it fallend pún telâne. Nei dy psy-goatyske nacht makke syn frou Syts in ôfspraak mei in psychiater. Mar lyk-as dat wol faker mei sokke pasjinten bart, sei er, der mankearde him neat. Boppedat tocht er, se koenen net sûnder him yn it fabryk, en in man as hy koe ommers oan alle kanten wol wurk krije. It is in typysk skizofrene ôfwar-hâlding yn de foarm fan grutheidswaan. Sa wie it ek mei it wurk op 'e dwin-ger, dêr't er him nei it fabryskdrama ophold. Hy fielde him dêr as de 'God fan Stront en Jiske'. It is deselde hâlding dy't men by skizofrene pasjinten faak sjocht. Elk minslik produkt wurdt ûntkend en ôfwiisd⁷⁶: 'Lit se mar grouwe boeken skriuwe mei wit ik wat foar wysheden, en lit se mar kranten printsje. Ik sis neat, ik doch oars neat as wachtsje', 'alles wat oerbliuwt fan dreamen en winsken leit hjir op in bult'.

9. *Einskôging*

No't ik sjen litten ha hoe't de haadpersoan psychysk krekt yninoar sit, kin neigien wurde hokker gefolgen oft soks foar de ynterpretaasje fan de roman hat. De ik-figuer wie, om te begjinnen, hommels fan 'e stúdzje ôfrefke. Letter, by de psygoatyske moeting mei Fan der Beek, komt men derefter dat er destiids in motorûngelok hân hie. Syn oanberne kwetsberens yn kombi-naasje mei it psychyske effekt fan sa'n ûngemak brochten psygoatyske symptoamen oan 't ljocht. It wurk dêr't er foar keas hie neat mei syn yntelli-ginsje te krijen, dêr't er lykwols mei rekkenje moast, mar wêr't er mei rekkenje moast wienen syn 'swakke senuwen'. Sa kin it barre dat in yntel-

76. Foudraine 1972, 69.

lektueel oan de rinnende bân telâne komt. Mar kin dyselde yntellektuele arbeider wol geastessiik wêze, fregen guon resinsinten har ôf? En binne uterings as “Ik bin in groubynt, ik bin in ôfbaarnde pleats”, net wat té absurd?

It giet hjir, neffens my, om trochgeande konkretisearrings fan ferlikings. Dat ferskynsel is karakteristyk foar skizofreen tinken. It is in defekt yn it pragmatysk of deistich gebrûk fan de taal. Yn de foargeande haadstikken hat dat ferskate kearen oan ‘e oarder west. Wannear’t men ta de konklúzje kommen is dat de ik-figuer oan skizofreny lit, dan falle alle stikjes teplak. Fan jonkje ôf koe ús haadpersoan amper kontakt mei syn om-en-by krije. Hy libbe, om samar te sizzen, yn in oare werklikheid. Dêrom heart er, wat de klassifikaasje fan psychiatryske steurings oanbelanget, oan it domein psygoaze. In psygoaze is in ferskynsel dat him by ûnderskate geastessykten foardwaan kin. Ien dêrfan wurdt skizofreny neamd. By dy sykte binne jins waarnimmings, emoasjes en tinken fersteurd. Men kriget hallusinaasjes en wanen. Sa’t bliken docht foldocht de ik-figuer yndied oan dy diagnoaze. Hy is dus net in ‘neuroat yn selsanalize’, sa’t Breuker fêststelde⁷⁷, want by in neuroat bliuwt de werklikheidssin yntakt.

Dan bliuwt men noch sitten mei wat Breuker it ‘healslachtige’ fan it boek neamt, de ik-figuer as ‘maatskippijkritysk kommentator’. Skizofrene minsken binne net lykas oaren ‘automatisearre’. Us haadpersoan hie grutte muoite mei rûte-aktiviteiten. Tagelyks prakkesearje sokke minsken oanienwei, om’t se net oer dy wissichheden, dy programmearre tinkbylden beskikke om har oer de hulten en bulten yn it minsklik bestean hinne te tillen. Us haadpersoan foel op himsels werom en kaam dêrtroch yn kontakt mei it kollektive ûnbewuste. Sa barde it dat de sjenner him roppen fiede om in ‘boppepersoanlike’ striid oan te gean mei de ‘kweageast’ dy’t in minske fer-oaret yn in willeaze slaaf, immen dy’t him fêstklammet oan sabeare wissichheden, de negative side fan de ‘automatyske piloat’ dêr’t men oer beskikt.

Wêrom, sa kin men jin ôffreegje, hat Riemersma jin opskipe mei sa’n komplisearre haadfiguer, dat der psychiatryske hânboeken oan te pas komme moatte om him te analysearje? Yn syn proefskrift jout de skriuwer winliken sels antwurd op dy frach, as er útleit wat literatuer foar him betsjut:

Bevrijden van aanpassingen, vooroordelen en dwangposities van de praktijk van het leven, nieuwe waarneming van de dingen, teruggeven van een bepaalde mate van vrijheid om zich open te stellen, ervaringen aangaande onszelf, anticiperen van nog-niet reëel gedrag, het verleggen van

77. Breuker 1995, 153.

de pijngrens – het lijkt wel duidelijk te zijn dat hier aan een bepaalde soort literatuur wordt gedacht, waarin het niet zozeer gaat om de buitengewone voorvallen en avonturen, maar waarvan de intentie is dat de lezer tot nadenken komt over de reële situatie waarin hij zelf verkeert, zijn wereld, zijn toekomst, de kwaliteit van zijn leven, een literatuur die we kunnen aanduiden als anticiperend, innoverend of emancipatorisch⁷⁸.

Om't de psyche fan patologyske figueren ús eigen útfergrutte psyche is, kriget men sicht op jinsels. En dat wol Riemersma berikke.

Jupiterstraat 103
9742 EV Groningen

BIBLIOGRAFY

- Bal, M. (1979), *Mensen van papier. Over personages in de literatuur*. Assen/Brugge.
- Billiet, L. (1996), 'Psychische realiteit, taal en psychose'. Yn: De Hert e.a., 239-257.
- Bion, W.R. (1957), 'Differentiation of the Psychotic from the Non-Psychotic Personalities', *International Journal of Psychoanalysis* 38, 43-64. Ek yn: idem, *Second Thoughts. Selected papers on psycho-analysis* (London 1967).
- Breuker, Ph.H. (1995), 'Oer skriuwer, boek en útjeften'. Yn: Riemersma (1995), 149-174.
- Brown, N. (1959), *Life against Death*. London/New York.
- Camus, A. (1947), *La Peste*. Paris.
- Chasseguet-Smirgel, J. (1990), *La maladie d'idéalité*. Paris.
- Cutting, J., en A. Charlish (1997), *Schizofrenie. De ziekte begrijpen en ermee omgaan*. Utrecht (oersetting fan *Schizophrenia. Understanding and coping with the illness*. London 1995).
- Engels, L.K. (1996), 'Psychose en diepmenselijke begeleiding vanuit een religieuze invalshoek'. Yn: De Hert e.a., 207-217.
- Foudraine, J.B. (1972), *Wie is van hout*. Bilthoven.
- Freud, S. (1963), *Inleiding tot de psycho-analyse*. Amsterdam/Antwerpen.

78. Riemersma 1984, 36.

- Gezelle Meerburg, B.A. (1997), *'hwant wy binne it nijs ûnder en boppe de sinne'*. *De smearlappen fan Anne Wadman en Fabryk fan Trinus Riemersma as 'fernijende' Fryske romans*. Ljouwert.
- Hert, M. de, E. Thijs, J. Peuskens, D. Petry en B. van Raay, red. (1996), *Zin in waanzin. De wereld van schizofrenie*. Amsterdam.
- Hert, M. de, en J. Peuskens (1996), 'Schizofrene psychose'. Yn: De Hert e.a., 9-33.
- Hillenaar, H.G.C. (1991), 'Electra en het onbewuste'. Yn: J. Baneke en H. de Jong, *Persoonlijkheid en personage. Over de grenzen van psychoanalyse en literatuur*, Amsterdam, 29-35.
- Jung, C.G. (1998), *Analytische psychologie: theorie en praktijk (The Tavistock Lectures)*. Rotterdam.
- Lathouwers, T. (1996), 'Psychisch lijden en literatuur'. Yn: De Hert e.a., 267-283.
- Meer, R. van (1996), 'Psycho-educatie bij schizofrenie'. Yn: De Hert e.a., 71-81.
- Nietzsche, F. (1985), *Werke in vier Bänden*. Salzburg.
- Pascal, B. (1963), *Pensées*. Yn: *Oeuvres complètes*. Paris.
- Petry, D. (1996), 'Bert, een mens met een verleden en een toekomst'. Yn: De Hert e.a., 149-159.
- Riemersma, Tr. (1984), *Proza van het platteland. Een onderzoek naar normen en waarden in het grotere Friese proza van 1885-1945*. Bolswert/Bolsward.
- Riemersma, Tr. (1995), *Fabryk* (6de printinge; rige Fryske Klassiken). Boalsert/Bolsward.
- Romme, M. (1996), 'Stemmen horen bij schizofreniepatiënten'. Yn: De Hert e.a., 127-140.
- Steppe, L. (1996), 'De psychose als verhaal'. Yn: De Hert e.a., 227-239.
- Vermote, R. (1996), 'Psychose en lijden'. Yn: De Hert e.a., 193-207.
- Waelhens, A. De (1972), *La Psychose: essai d'interprétation analytique et existentielle*. Louvain.
- Ypma, S. (2001), *Tussen God en gekte. Een studie over zekerheid en symbolisering in psychose en geloven*. Groningen.